

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ (AİHM)
KARARLARINA GÖRE MAKUL TUTUKLULUK SÜRESİ
ve TÜRK HUKUKU*

**Die angemessene Dauer der Untersuchungshaft nach den Entscheidungen des EGMR
und das türkische Recht**

Yrd. Doç. Dr. Faruk TURHAN**

**I. TUTUKLU SANIĞIN “MAKUL SÜREDE” YARGILANMA
HAKKI**

AİHS'nin kişi özgürlüğüne verdiği önemin bir göstergesi tutukluluk süresinin aşırı uzamasına ve bir çeşit cezanın önceden infazına karşı 5. maddesinde getirdiği güvencedir.¹ Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrası tutuklu sanığa makul süre

* *AİHM*'nin bütün kararlarına (İngilizce veya Fransızca metinlere) internet üzerinden <http://www.echr.coe.int/Eng/Judgments.htm> veya <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc> adreslerinden ulaşılabilir. Bu nedenle çalışmada kararların yayınlandığı eserlere atıf yapılmayarak, *Mahkeme*'nin web sayfasındaki karar metinleri esas alınmıştır. Ancak, kararların Almanca veya Türkçe çevirileri varsa bunlar kararın atıfta bulunduğu ilk dipnotta gösterilmiştir.

Bu çalışma Mayıs 2001 tarihinde tamamlanmıştır.

** Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ AİHS'ye göre kişi özgürlüğünün önemi ve sınırlama nedenleri ile özgürlüğü kısıtlanan kişilere Sözleşme'nin getirdiği güvenceler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feyyaz GÖLCÜKLÜ/Şeref GÖZÜBÜYÜK, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması**, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 1996, s.205 vd.; Feyyaz GÖLCÜKLÜ, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği”, **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 49, No. 3-4 (1994) (Prof. Dr. **Yılmaz Günel'a Armağan**) s.199-218; Şeref ÜNAL, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s.129 vd.; Mahmut GÖÇER, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Göre Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği ve Türk Hukuku”, **Türkiye'de İnsan Hakları**, TODAİE Yayınları, no: 301, Ankara 2000, s.211-222; Burhan KUZU, “Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Bağlamında Keyfi Tutuklamaya Karşı Korunma”, **Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1999, s.1201-1240.

içinde yargılanma veya yargılama devam ederken salıverilme güvencesi tanı-
maktadır. Bir kişinin Sözleşme'nin 5. md. 1. fıkra c) bendi uyarınca makul şüphe
üzerine tutuklanmış olması, onun muhakemenin sonuna kadar tutuklu kalmasını
gerektirmez.² Belli bir olayda tutukluluğun makul süreyi aşmamasını sağlamak,
öncelikle ulusal yargı makamlarının görevidir. Bu amaçla ulusal yargı mercileri,
masumluk karinesine dikkat ederek, kişi özgürlüğünden ayrılmayı haklı kılan
bütün şartları incelemeli ve tutukluluğun devamına ilişkin kararlarında bunları
göstermelidirler.³ Tutuklu kişilerle ilgili işlemler gecikmeye neden olmayacak
şekilde yürütülmeli ve eğer bir yargılama makul bir süreyi aşıyorsa, yargılama
tutuksuz devam etmeli ve tutukluluk süresi hiçbir şekilde makul bir süreyi aş-
mamalıdır. Ancak hangi sürenin makul sayılacağını, daha doğrusu makul olan ile
olmayan süre arasındaki sınırın ne olduğunu her zaman kolayca tespit etmek
mümkün değildir. Burada tutuklu sanığın tekrar özgürlüğüne kavuşmasındaki
çıkarı ile, devletin etkin bir ceza koşturmasındaki çıkarları dikkate alınması
gerekir. AİHM tutukluluk süresinin makul olup olmadığını somut olayın özellik-
lerine göre değerlendirmektedir.⁴

Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrasındaki tutukluluğa ilişkin makul süre, 6.
maddenin 1. fıkrasındaki yargılamadaki makul süre arasındaki bağlantıya da de-
ğinmek gerekiyor. Her iki hükmün amacı farklı olmakla birlikte, aralarında sıkı
bir bağlantı vardır.⁵ Sanık tutuklu değilse, ceza davası yine de gecikmeye yer
vermeden yürütülmelidir. AİHM'e göre, Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkra hükmü adli
makamlara, yargılamayı makul bir süre içinde tamamlamak veya yargılama sü-
rerken sanığı belli bir teminat karşılığı serbest bırakmak arasında bir seçim im-
kanı verir şekilde yorumlanamaz. Böyle bir yorum tarzı Sözleşme'nin amacı ile
bağdaşmaz. Çünkü, Sözleşme taraf devletlerin yargı makamlarına, sanığın ser-
best bırakılması karşılığında, davayı makul süreyi aşacak şekilde uzatma imkanı
vermez. Böyle bir yorum tarzı 6. maddenin 1. fıkrasındaki davaların makul süre

² GÖÇER, s.220.

³ AİHM 27.08.1992, Tomasi/Fransa, İnsan Hakları Kararlar Derlemesi (İHKAD), editör
Osman DOĞRU, İstanbul Barosu Yayınları, cilt I, İstanbul 1998, s.75-110, par.84.

⁴ Arthur HAEFLIGER/Frank SCHÜRMAN, Die Europäische
Menschenrechtskonvention und die Schweiz, 2. Basi, Bern 1999, s.113.

⁵ AİHM bu her iki hüküm arasındaki ilişkiyi 10.11.1969 tarihli Stögmüller/Avusturya
Kararı'nda (İHKAD, c.1, s.83-90) şu şekilde ortaya koymuştur (par.5, karar bölümü):
"Sözleşme'nin 6. md. 1. fıkrasındaki makul süre hükmü, her türlü davaya uygulanır;
hükmün amacı davanın taraflarını usuli gecikmelerin aşırılıklarına karşı korumaktır.
Özellikle cezai konularda, bir suç isnadı ile karşılaşan bir kimseyi akıbeti hakkında uzun
süre belirsiz bir durum içinde kalmamasını sağlamaya yöneliktir. Sözleşme'nin 5. md. 3.
fıkrasındaki 'makul süre' ise, sadece hakkında suç isnadı olup tutuklu bulunan
kimselerle ilgilidir. Bu fıkra, bu durumdaki kimselerle ilgili olayların kovuşturulmasında
özel bir ihtimam gösterilmesini ima etmektedir. Hazırlık soruşturmasının süresinin
şikayet konusu olmadığı hallerde bile, tutukluluk süresi makul bir süreyi aşmamalıdır."

içinde bitirilmesi yükümlülüğüne aykırıdır.⁶ Yani sanık tutuklu olmasa bile ceza yargılaması gecikmeksizin ve düzgün bir şekilde yapılması gerekir. 6. maddenin 1. fıkrasındaki makul süre ile 5. md. 3. fıkradaki makul tutukluluk süresinin başlangıcı aynı olmakla birlikte (en geç tutuklama anı), 5. md. 3. fıkradaki süre daha kısadır ve daha katı kriterlere göre değerlendirilmesi gerekir.⁷ *AİHM*, tutukluluktaki makul süre ile yargılamadaki makul süreyi değerlendirirken bazen, soruşturma konusu olayın karmaşıklığı, sanığın davranışı gibi, her ikisinde de aynı kriterleri kullanmaktadır.⁸

Belirtilmesi gereken diğer bir konu da, tutuklu sanıkların yargılandığı davaların gecikmeye yer vermeden süratle görülmesini isteme hakkı, dava konusu olayların tam olarak aydınlatılmasını engellememelidir. *AİHM* bu hususu bir çok kararında açıkça vurgulamıştır. *Mahkeme*, Wemhoff/Almanya Karar'ında bu hususu şu şekilde ifade etmiştir: "Tutuklu sanığın kendi davasına öncelik ve özel hız verilmesi hakkına sahip olmasının, savunma ve iddia makamına ellerindeki tüm delilleri ortaya koymalarına ve görüşlerini ifade etmelerine imkan vermek ve suçun gerçekten işlenip işlenmediği ve cezası üzerinde dikkatlice aydınlatılmasını isteyen yargıçların çabalarını engellememesi gerektiği gözden uzak tutulmamalıdır".⁹ Bu nedenle literatürde özellikle vurgulandığı gibi, ceza koğuşurmasının "her ne bahasına olursa olsun" hızla sonuçlandırılması diye bir amacı olamaz.¹⁰

Kişi özgürlüğüne büyük önem veren Anayasamız da, tutuklama konusunda AİHS'nin hükümlerini 19. maddeye aynen alarak, tutuklulukta makul sürenin aşılmasını emretmiştir. Ancak uygulamada tutuklamanın bir çeşit ön cezaya dönüştüğü ülkemizde bu durumu önlemek için CMUK'ta 1992 yılında yapılan değişiklikle tutukluluk sürelerine üst sınırlar getirilmiştir. Getirilen bu yenilikte aşağıda açıklanacağı gibi tutukluluğun uzun sürmesini engellemeye yeterli değildir.

⁶ *AİHM* 27.06.1968, Wemhoff/Almanya, **İHKAD**, c.1, s.47-66, par.5 (karar bölümü); *AİHM* 27.06.1968, Neumeister/Avusturya (Esas hakkında), **İHKAD**, c.1, s.67-76 (özet), par.4; *AİHM* 22.12.2000, Jablonski/Polonya, par.83.

⁷ FROWEIN/PEUKERT, s.126, no.118.

⁸ GÖLCÜKLÜ/GÖZÜBÜYÜK, s.226.

⁹ Wemhoff/Almanya, par.17 (karar bölümü); ayrıca bkz. *AİHM* 26.3.1993, W/İsviçre, **EuGRZ** 1993, s.384-389, par.42; *AİHM* 12.12.1991, Toth/Avusturya, **ÖJZ** 1992, S. 242-245, par.77; *AİHM* 28.03.1990, B/Avusturya, **ÖJZ** 1990, s.482-484, par.45.

¹⁰ Sulhi DÖNMEZER/Feridun YENİSEY, "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği", in: **KUNTER/YENİSEY, Ceza Muhakemesi Hukuku**, 11. Bası, Beta Basım Yayım, İstanbul 2000, s.1312, no.18.

Türkiye'de çok sık ve yaygın bir şekilde mahkemelerin tutuklama kararı verdiği ve tutukluluk sürelerinin uzun olduğu belirtilmektedir.¹¹ Ancak uygulamada tutuklamaya ne oranda başvurulduğu ve tutukluluk sürelerinin makul süreyi aşıp aşmadığını isabetli bir şekilde değerlendirebilmek için, mahkemelerce verilen tutuklama kararlarında hangi nedenlere dayanıldığı, sanığa isnat edilen suçlamaların neler olduğu, tutukluluk sürelerinin ne kadar devam ettiği, tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda hangi gerekçelere dayanıldığı, tutukluluğun teminat karşılığı salıverilmesi için ne oranda talepte bulunulduğu ve ne oranda bu taleplerin kabul edildiği gibi konulara ilişkin istatistiksel bilgileri içeren ayrıntılı bir çalışma yapılması gereklidir. Gerçi **Dönmezer/Yenisey** tarafından “Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği”¹² üzerine İstanbul’da yapılan bir araştırmada tutuklama nedenlerine ve verilen tutuklama sayılarına ilişkin çok önemli bilgilere yer verilmektedir ve bu çalışmada da bu bilgilerden faydalanılmıştır. Ancak, kesin sonuçlara ulaşabilmek için daha kapsamlı bir araştırma ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada AİHM'nin tutuklama konusundaki kararları esas alınarak, *Mahkeme*'nin makul tutukluluk süresinin değerlendirilmesinde hangi süreleri dikkate aldığı (inceleme konusu yapılacak sürenin başlangıç ve sonu), tutukluluğun makullüğünü hangi kriterlere göre değerlendirdiği (makul tutukluluk süresine ilişkin geliştirdiği kriterlerin neler olduğu) ve tutukluluğun teminat karşılığı sona erdirilmesi incelendikten sonra, bu kriterler ışığında Türk hukuku değerlendirilecektir. Çalışmanın kapsamını genişletmemek için zorunlu olmadıkça 11 nolu Protokolle görevi sona eren Avrupa İnsan Hakları Komisyon'unun kararları incelenmemiştir.

II. MAKUL TUTUKLULUK SÜRESİNDE DİKKATE ALINACAK DÖNEM

Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrası açısından makul sürenin değerlendirilmesinde göz önüne alınacak tutukluluk süresi sanığın göz altına alınarak fiilen özgürlüğünün kısıtlanması ile başlar. Ancak suçluların iadesi talebi nedeniyle yurt dışında iade tutuklamasında geçen süre sanığın iadesinden sonra yapılan ceza koğuşturması sırasındaki tutukluluk süresine dahil edilmez. Makul tutukluluk süresi, sanık talep eden devlete teslim edilmesinden sonra başlar. Talep edilen devletin iade talebini kabul etmeyerek kendisi ceza koğuşturmasına başlaması halinde de iade tutuklamasındaki süreler dikkate alınmaz.¹³ Eğer bir sanık ceza

¹¹ DÖNMEZER/YENİSEY, “Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği”, s.1389, no.206.

¹² DÖNMEZER/YENİSEY, “Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği”, s.1297-1446; Fatih Selami MAHMUTOĞLU, “İnsan Hakları Açısından Tutuklama ve Türk Hukuku”, **Prof. Dr. Nurullah Kunter'e Armağan**, İstanbul 1998, s.155-179 (172).

¹³ Jochen Abr .FROWEIN/Wolfgang PEUKERT, **Europäische Menschenrechtskonvention/EMRK-Kommentar**, 2. Bası, N.P. Engel Verlag, Kehl/Strassburg, Arlington, 1996, md. 5 no.120 (s.125-126).

muhakemesi sırasında birkaç defa serbest bırakılmış ve tekrar tutuklanmışsa, ilk tutuklama tarihi esas alınır ve ceza davası ile ilgili olan bütün tutukluluk sürelerinin toplamı makul süre açısından birlikte değerlendirilir.¹⁴

Tutukluluk süresinin bir kısmı bireysel başvurunun tanınmasından önceki döneme ait olduğu için Sözleşme'nin uygulanması söz konusu olmasa bile, bu süre de tutukluluğun toplam süresinin makullüğü açısından dikkate alınabilir. Bu açıdan *AİHM*, **Mansur/Türkiye** davasında, Türkiye'nin zaman bakımından yetkisizlik itirazını kabul etmeyerek, Türkiye'yi tazminata mahkum etmiştir. Olayda başvuru 5 Kasım 1984 tarihinde tutuklanmış ve 19 Şubat 1991 tarihinde de mahkum olmuştur. Ancak *AİHM*, Türkiye'nin *Mahkeme*'nin zorunlu yargı yetkisini tanıdığı 22 Ocak 1990 tarihinden önceki tutukluluk süresini de dikkate almıştır.¹⁵ **Yağcı ve Sargın/Türkiye** davasında da *AİHM*'nin yargı yetkisinin kabul tarihi olan 22.1.1990 tarihinden önceki iki yıllık tutukluluk süresinin dikkate alınamayacağına ilişkin Türk Hükümeti'nin itirazı, *Mahkeme* tarafından yine aynı gerekçelerle kabul edilmemiştir.¹⁶

Yargılama sırasında sanığın cezai sorumluluğunun tespiti amacıyla bir hastaneye gönderilmesi söz konusu olmuşsa, hastane veya benzeri psikiyatri kurumunda geçen süre, tutukluluk süresine dahil değildir; çünkü bu halde Sözleşme'nin 5. md. 1. fik. e) bendine giren bir özgürlük kısıtlaması söz konusu olmaktadır.¹⁷

AİHM'nin üzerinde durduğu bir diğer sorun da, bireysel başvuru hakkının kullanılmasından sonra devam eden tutukluluğun, makul tutukluluk süresi aç-

¹⁴ Neumeister/Avusturya, par.6; *AİHM* 16.07.1971, Ringeisen/Avusturya (Esas hakkında), **İHKAD**, c.1, s.124-137 (özet olarak), par.100 vd.

¹⁵ *AİHM* 08.06.1995, Mansur/Türkiye, **İHKAD**, c.2, s.158-170, par.44, 51. Türkiye, *AİHM*'nin zorunlu yargı yetkisini kabul ederken, 22 Ocak 1990 tarihinden sonra "meydana gelecek olaylar ya da olaylara ilişkin mahkeme kararları" için tanıdığını beyan etmişti. *AİHM* ise, 22 Ocak 1990 tarihinden önce meydana gelen olaylar için inceleme yapamayacağını, zaman bakımından yetkisinin bu tarihten sonra meydana gelen olaylar için geçerli olduğunu kabul etmekle birlikte, 5. maddenin 3. fıkrası ile 6. maddenin 1. fıkrasına ilişkin başvuruları incelerken, *Mahkeme*'nin yargı yetkisinin tanınması anındaki yargılamanın mevcut durumunun da göz önünde bulundurulması gerektiğine karar vermiştir. Bu nedenle *AİHM* Türkiye'nin *Mahkeme*'nin yargı yetkisini tanıdığı tarihten sonraki bir yıl sekiz günlük tutukluluk süresinin, bu tarihten önce varolan bir durumun sadece bir uzantısı olduğunu ve bu olaylarında *Mahkeme*'nin zaman bakımından yetkisi içinde bulunduğu karar vererek, tutuklama tarihi olan 5 Kasım 1984 tarihinden Türkiye'nin *Mahkeme*'nin yargı yetkisini tanıdığı 22 Ocak 1990 tarihine kadar geçen beş yıl üç aylık süreyi de dikkate almıştır.

¹⁶ *AİHM* 08.06.1995, Yağcı ve Sargın/Türkiye, **İHKAD**, c.2, s.139-157, par.49; ayrıca krş. *AİHM* 20.03.1997, Lukanov/Bulgaristan, **İHKAD**, c.2; s.263-272, par.40.

¹⁷ FROWEIN/PEUKERT, s.126, no.120.

sından dikkate alınıp alınamayacağıdır. Bilindiği üzere gerekli iç hukuk yollarının tüketilmesi şartıyla sanık, tutukluluğun sona ermesini beklemeden AİHM'e başvurabilir. İşte başvurunun yapılmasından sonra tutukluluk devam etmişse, başvuruçunun, tutukluluğun bu kısmı için de iç hukuk yollarına başvurması şartıyla, devam eden tutukluluk süresini AİHM dikkate almaktadır.¹⁸ Demek ki tutuklu sanığın tutukluluğun sona ermesi veya ilk derece mahkemesinin kararını beklemesine gerek yoktur. Tutukluluk makul süreyi aşar aşmaz bireysel başvuru hakkını kullanabilir.

Makul sürenin değerlendirilmesinde dikkate alınacak sürenin sonu ise, AİHM'nin yerleşmiş içtihatlarına göre, sanığın fiilen serbest bırakıldığı veya sanık tutuklu olarak yargılanmışsa ilk derece mahkeme kararının verilmesi anıdır.¹⁹ **Wemhoff/Almanya** davasında **Komisyon**, sanığın ilk derece mahkemesi önüne çıkarıldığı tarihi, yani duruşmanın başladığı anı, değerlendirmeye alınacak tutukluluk süresinin sonu olarak kabul etmişken, *Mahkeme* ise, 5. maddenin amacının kişileri uzun süreli tutuklanmaya karşı korumak olduğunu belirterek, bu görüşü kabul etmemiştir.²⁰ *Mahkeme*'ye göre, ilk derece mahkemesinin kararını vermesine kadar geçen tutukluluk 5. md. 3. fıkrada geçen yargılama sırasındaki tutukluluktur ve istinaf veya temyiz süresince sanığın tutukluk hali devam etmişse, bu süreler artık 5. md. 1. fık. a) bendinde belirtilen mahkumiyet kararından sonra özgürlüğün kısıtlamasına girmektedir.²¹ **B/Avusturya** davasında *Komisyon*'daki azınlık görüşü nedeniyle, *Mahkeme* yerleşik içtihadını yinelemiştir.²²

¹⁸ Neumeister/Avusturya, par.7; Stögmüller/Avusturya, par.7 vd.

¹⁹ FROWEIN/PEUKERT, s.126, no.121; Wemhoff/Almanya, par.9 (karar bölümü); AİHM 06.04.200, Labita/İtalya, İHKAD, c.3, s.302-348, par.147.

²⁰ Wemhoff/Almanya, par.8 (karar bölümü). Bu kararın eleştirisi için bkz. Hans-Jürgen BARTSCH, "Dauer der Untersuchungshaft und Europäische Menschenrechtskonvention", *Juristische Schulung* 1970, s.445-450.

²¹ Wemhoff/Almanya, par.9 (karar bölümü).

²² B/ Avusturya, par.39. AİHM'nin bu görüşü doktrinde eleştirilmekte, özellikle ceza muhakemesinde istinaf sistemini kabul eden devletlerde, istinaf süresince geçen süreyi tutukluluk olarak nitelendiren hukuk sistemlerinde tutukluluk süresinin istinaf sonuna kadar olan sürenin de 5. md. 3. fıkra kapsamında değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir: bkz. WILLIGER, s.218, no.44; Susanne REINDL, "Probleme der Untersuchungshaft in der jüngeren Rechtssprechung der Strassburger Organe", in: Christoph Grabenwarter/Rudolf Thienel (Hrsg.), **Kontinuität und Wandel der EMRK/Studien zur Europäischen Menschenrechtskonvention**, N. P. Engel Verlag, Kehl/Strassburg/Arlington 1998, s.45 vd.

III. TUTUKLULUK SÜRESİNİN MAKULLÜĞÜNE İLİŞKİN AİHM'İN GELİŞTİRMİŞ OLDUĞU KRİTERLER

1. Genel Olarak

Sözleşme, tutukluluğun makul süreyi aşmamasını emretmektedir. Ancak AİHM yerleşmiş içtihatlarına göre, Sözleşme'deki makul süre kavramının gün, hafta, ay veya yıl gibi tutuklamaya kesin üst sınırlar getirildiği şeklinde anlaşılması mümkün değildir.²³ Tutukluluk süresinin makul olup olmadığı soyut olarak değil, her somut olayın şartlarına göre değerlendirilmek zorundadır.²⁴ Bu nedenle AİHM, olayın şartlarını dikkate alarak, örneğin tutukluluk süresinin 2 yıldan fazla sürdüğü Neumeister/Avusturya ve Ringeisen/Avusturya davalarında, 5. md. 3. fıkranın ihlal edilmediğine karar vermişken, yine 2 yıldan fazla tutukluluk sürelerini Stögmüller/Avusturya ve Matznetter/Avusturya davalarında ise makul olarak değerlendirmiştir.

AİHK ilk başlarda makul süre değerlendirmesinde yedi kriter ortaya koymuştu. Ancak AİHM ise bu kriterler yerine, öncelikle ulusal mahkemelerin tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda gösterdikleri gerekçelere ve başvurunun tutukluluğun devamına karşı itirazlarında ileri sürdüğü olaylara dayanarak 5. md. 3. fıkra hükmünün ihlal edilip edilmediğine karar vermektedir. Mahkeme'nin yerleşik içtihatlarına göre ulusal makamlar masumiyet karinesi ilkesine gereğince saygı göstererek, kişi özgürlüğüne saygı kuralından ayrılmayı haklı kılan gerektiren bütün olayları incelemek ve bu olayları başvurunun salıverilme taleplerine karşı verdikleri kararlarda göstermek zorundadırlar. İşte AİHM'de bu kararlarda gösterilen gerekçelere ve başvurunun tutukluluğa karşı ileri sürdüğü olaylara dayanarak Sözleşme'nin 5. maddesinin ihlal edilip edilmediğine karar vermektedir.²⁵

²³ Stögmüller/Almanya, par.4; W/İsviçre, par.30.

²⁴ W/İsviçre, par.30; Wemhoff/Almanya, par.10 (karar bölümü); AİHM 22.02.2001, Szeloch/Polonya, par. 86; Jablonski/Polonya, par. 79/1; Labita/İtalya, par.152: "Under the Court's case-law, the issue of whether a period of detention is reasonable cannot be assessed *in abstracto*. Whether it is reasonable for an accused to remain in detention must be assessed in each case according to its special features."

²⁵ AİHM tutukluluk süresinin makullüğünü inceleme yöntemini, konuyla ilgili ilk kararları olan 27.06.1968 tarihli Wemhoff/Almanya ve Neumeister/Avusturya kararlarında ortaya koymuş ve bu yöntemi pek az değişikliklerle daha sonraki konuyla ilgili bütün kararlarında uygulaya gelmiştir: Örnek olarak bkz. Stögmüller/Avusturya, par.3; Neumeister/Avusturya, par.5; Mansur/Türkiye, par.15; W/İsviçre, par.30; AİHM 27.08.1992, Tomasi/Fransa, İHKAD, c.2, s.75-110, par.84; AİHM 27.11.1991, Kemmache/Fransa (No. 1 ve No.2) (Esas hakkında), par.45; Szeloch/Polonya, par. 87; Jablonski/Polonya, par. 79/2. 06.04.2000 tarihli Labita/İtalya Kararı'nda AİHM inceleme yöntemini şu şekilde belirtmektedir: "It falls in the first place to the national judicial

AİHM tutukluluk süresinin makul olup olmadığına karar verirken ilk önce sanığın suç işlediği yolundaki şüphelerin devam edip etmediğini araştırmaktadır. Ancak makul suç şüphesi belli bir süre geçtikten sonra yeterli olmayacağı için, ulusal yargı mercileri tarafından tutukluluk süresinin devamı için başka gerekçe gösterilip gösterilmediğini ve bu gerekçelerin tutukluluk için “ilgili” ve “yeterli” olup olmadığını incelemektedir. Eğer bu gerekçeler “ilgili” ve “yeterli” görünüyorsa, incelemesini devam ettirip üçüncü aşamada yetkili makamların tutuklu sanığın muhakemesi sırasında gerekli özeni gösterip göstermediğini araştırmaktadır.

2. Sanık Hakkındaki “Makul Suç Şüphesinin” Devamı:

Sözleşme'nin 5. md. 1. fık. c) bendine göre bir kimsenin suç işlediği konusunda sadece makul şüphenin (“reasonable suspicion”) bulunması, kişinin göz altına alınması ve tutuklanması için yeterlidir. Tutuklanmış bir kimsenin suç işlediğine dair duyulan makul şüphelerin devam etmesi tutukluluğun devamı açısından olmazsa olmaz bir şarttır (a condition sine qua non).²⁶ Sözleşme'nin 5. md. 1. fık. c) bendi açısından polisin gözaltına alma anında veya sanığın tutuklanması sırasında başvuru hakkında dava açılmasını gerektirecek kadar yeterli delil toplanmış olması gerekli değildir.²⁷ Ancak makul şüphenin bulunabilmesi için, bir kimsenin suç işlemiş olabileceğine dair objektif bir gözlemciyi ikna edebilecek olayların veya bilgilerin bulunması zorunludur.²⁸

AİHM Labita/İtalya davasında bir itirafçının dolaylı bir şekilde öğrendiği olaylara dayanan ifadelerine dayanılarak sanığın uzun süre göz altında tutulma-

authorities to ensure that, in a given case, the pre-trial detention of an accused person does not exceed a reasonable time. To this end they must examine all the facts arguing for or against the existence of a genuine requirement of public interest justifying, with due regard to the principle of the presumption of innocence, a departure from the rule of respect for individual liberty and set them out in their decisions dismissing the applications for release. It is essentially on the basis of the reasons given in these decisions and of the true facts mentioned by the applicant in his appeals, that the Court is called upon to decide whether or not there has been a violation of Article 5 § 3 of the Convention.” (par.152/2).

²⁶ Bkz. örneğin Stögmüller/Avusturya, par.4.; W/İsviçre par.30; Labita/İtalya, par.15; *AİHM* 12.12.1991, Clooth/Belçika, **ÖJZ** 1992, s.420-421, par.36; Szeloch/Polonya, par. 88; Jablonski/Polonya, par. 80; *AİHM* 31.07.2000, Barfuss/Çek Cumhuriyeti, par. 65; Yağcı ve Sargın/Türkiye, par. 50; Mansur/Türkiye, par.52: “The persistence of reasonable suspicion that the person arrested has committed an offence is a condition sine qua non for the validity of the continued detention”.

²⁷ Labita/İtalya, par.155.

²⁸ Labita/İtalya, par.155; *AİHM* 22.10.1997, Erdagöz/Türkiye, **İHKAD**, c.2, s.292-303, par.51: “However, for there to be reasonable suspicion there must be facts or information which would satisfy an objective observer that the person concerned may have committed an offence.”

sında makul sürenin aşıldığına karar vermiştir. Olayda sanık hakkındaki iddiaların tek kaynağı, mafya türü bir örgütün mali işlerine baktığını dolaylı bir şekilde öğrendiğini söylemiş olan bir itirafçısıdır. *Mahkeme*, bir itirafçının ifadelerine dayanılarak sanığın tutuklanabileceğini, ancak soruşturma sırasında yeni deliller ortaya çıkarılmamışsa, bu itirafların olayla ilgisinin azalacağını belirterek, bu davada üç yıl hapis cezası istenmiş olan sanığın tutukluluğu için başka haklı gerekçeler gösterilemediği için iki yıl yedi ay tutuklu kalmasını 5. md. 3. fıkrasına aykırı bulmuştur.²⁹

3. Ulusal Yargı Mercilerince Tutukluluğun Devamı İçin Gösterilen Diğer Gerekçelerin “İlgili” ve “Yeterli Olması”:

Sanık hakkındaki makul şüphelerin devam etmesi, tutukluluğun devamı için zorunlu şart (sine qua non) olmakla birlikte, belli bir sürenin geçmesinden sonra yalnız başına yeterli değildir. Bu gibi durumlarda ulusal yargı mercilerinin tutukluluğun devamını haklı göstermek için başka gerekçeler de göstermesi gereklidir. Ancak gösterilen bu gerekçelerin tutukluluk için “**ilgili**” (yerinde, önemli, uygun) (**relevant**, erheblich)³⁰ ve “**yeterli**” (**sufficient**, ausreichend) olması gerekir.³¹ *Mahkeme*'nin burada kastettiği, genelde ceza muhakemesi kanunlarında belirtilen, kaçma tehlikesi, delilleri karartma tehlikesi, failin suç işlemeye

²⁹ Labita/İtalya, par.156 vd. İtirafçıların ifadeleriyle ilgili olarak *Mahkeme*, mafya ile mücadelede itirafçılarla işbirliğinin çok önemli bir silah olmakla birlikte, itirafçılar tarafından verilen ifadelerin bir takım problemler doğurduğunu, çünkü bu nitelikteki ifadelerin manüplasyona açık olup, İtalyan hukukunun itirafçılara tanıdığı avantajları elde etmek amacıyla veya kişisel intikam duygularıyla verilmiş olabileceğini belirtmiştir (par.157). *Mahkeme*'ye göre bu nedenlerden dolayı itirafçı ifadelerinin başka delillerle desteklenmesi zorunludur; duyulanan aktarılması söz konusu ise bunun da objektif delillerle desteklenmesi gerekir (par.158).

³⁰ *Mahkeme*'nin yerleşmiş içtihatlarında kullandığı ve önemle vurguladığı terim olan “**relevant**”ın, Türkçe karşılığı “gösterilen delilin ispat olunan konu ile ilgili olması” anlamına gelmektedir (bkz. Mustafa OVACIK, İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü, 2. Bası, Ankara 1986 s.272); konu ile ilgili Alman literatüründe ve *AİHM* kararlarının Almanca çevrilerinde ise bu ifade, “zutreffend”, “wesentlich” veya “erheblich” olarak çevrilmektedir. Kararların Türkçe çevrilerinde ise, “ilgili”, “yerinde”, “uygun” terimleri kullanılmaktadır. Biz burada *AİHM* kararlarının çevrisinde otorite olarak kabul ettiğimiz Osman DOĞRU'nun çevrilerinde (bkz. **İnsan Hakları Kararlar Derlemesi, cilt I, II, III**) kullandığı “ilgili” kelimesini tercih ettik.

³¹ *AİHM* bu ölçütü konuyla ilgili bir çok kararında tekrarlamıştır, örn: Toth/Avusturya, par.67; W/İsviçre, par.30; Clooth/Belçika, par.36; Kemmache/Fransa, par.45; Yağcı ve Sargın/Türkiye, par.50; Mansur/Türkiye, par.52; Szeloch/Polanya, par. 88; Jablonski/Polanya, par. 80; Labita/İtalya, par.153: “Where such grounds were ‘relevant’ and ‘sufficient’, the Court must also ascertain whether the competent national authorities displayed “special diligence” in the conduct of the proceedings”.

devam etme tehlikesi gibi tutuklama nedenleridir. Başvurucu tarafından ileri sürülen gerçek olaylar da dikkate alınmalıdır.³² Burada AİHM kararlarında özellikle üzerinde durulan tutuklama nedenlerinin, *Mahkeme* içtihatlarında nasıl değerlendirildiğini incelemekte fayda görüyoruz.

a) Kaçma tehlikesi: Kaçma tehlikesi, Türk hukukunda olduğu gibi bir çok ülkenin ceza muhakemesi kanunlarında tutuklama ve tutukluğun devamı nedenleri arasında yer almaktadır. AİHM'e göre, sanığın mahkumiyeti halinde alabileceği cezanın ağırlığı haklı olarak sanığı kaçmaya teşvik edici bir faktör olarak görülebilir; ancak tutukluluk uzadıkça kaçma tehlikesinin azalacağı unutulmamalıdır. Çünkü, tutuklulukta geçen sürenin hükmedilecek cezadan düşürülmesi ihtimali, sanığın kendi mahkumiyetine daha az korku ile bakmasına yol açar ve kaçma isteğini zayıflatır.³³ Ancak *Mahkeme*, **kaçma tehlikesinin, sadece sanığın mahkumiyeti halinde alması muhtemel cezaya dayandırılarak değerlendirilemeyeceğini bir çok kararında vurgulamıştır.**³⁴ Sanığın karakteri, ahlaki durumu, evi, mesleği, malvarlığı, aile bağları, yargılandığı ülke ile bağları ve uluslar arası irtibatları gibi, daha bir dizi faktörlerin de dikkate alınması gerekir. Bu faktörler, kaçma tehlikesinin varlığını teyit ederler veya tutukluluğu haklı gösterecek kadar ağır olmayabilir.³⁵ Ayrıca tutukluğun devamı sadece sanığın kaçması tehlikesine dayanıyorsa, bu durumda sanığın teminat karşılığında serbest bırakılma hakkının olduğu da unutulmamalıdır.³⁶

Yağcı ve Sargın/Türkiye davasında, Ankara DGM, sanıkların tahliye taleplerini reddederken, “suçların niteliğini”³⁷, “eldeki delillerin durumunu” ve “tutukluluk tarihini” belirtmiş ve başka herhangi bir açıklama yapmamıştı. AİHM ise, kaçma tehlikesinin sadece suç için kanunda öngörülen cezanın ağırlığı dikkate alınarak değerlendirilemeyeceğini hatırlattıktan sonra, başvuruçuların Türkiye’ye tamamen kendi istekleri ile Komünist Partisi kurmak için geldiklerini, cezai koşuşturmaya uğrayacaklarını bildiklerini, tutukluluğun uzatılmasına ilişkin DGM kararlarında sanıkların niçin kaçma tehlikesinin bulunduğuunun hiç-

³² WILLIGER, s.228, no.262.

³³ Neumeister/Avusturya, par.10; Wemhoff/Almanya, par.14 (karar bölümü);

³⁴ Wemhoff/Almanya, par.14 (karar bölümü); Neumeister/Avusturya, par.10; W/İsviçre, par.32; B/Avusturya, par.44; Tomasi/ Fransa, par.84.

³⁵ Neumeister/Avusturya, par.10; Yağcı ve Sargın/Türkiye; Mansur/Türkiye, par.54; W/İsviçre, par.33; AİHM 26.06.1991, Letellier/Fransa, par 43; Stögmüller/Avusturya, par.15

³⁶ Bkz. aşağıda IV.

³⁷ Suçların niteliğinden, CMUK’a göre ağır suçlarda sanığın kaçacak sayılması karinesi kastedilmekte.

bir şekilde açıklanmadığını belirterek³⁸, 2 yıl 2 ay süren tutukluluğu Sözleşme'nin 5. maddesinin 3. fıkrasına aykırı bulmuştur.

Mansur/Türkiye davasında, Edirne Birinci Ağır Ceza Mahkemesi, Mansur'un tahliye taleplerini reddederken, sanığa isnat edilen "suçun niteliği" ve "delillerin durumuna" dayanmış ve bazı kararlarında ise hiçbir gerekçe göstermemiştir. *AIHM* ise, Yağcı ve Sargın kararında olduğu gibi, kaçma tehlikesi için suçun niteliğinin yeterli olmadığını,³⁹ "eldeki delillerin durumu" ifadesinin de, sanığın suçluluğuna ilişkin ciddi belirtilerin bulunduğu ve bunların devam ettiği şeklinde anlaşılabilirliğini, ancak bunların da tutukluluğun devamını haklı göstermeye yeterli olmadığını belirterek,⁴⁰ 5 yıl 3 ay devam eden tutukluluk süresini Sözleşme'ye aykırı bulmuştur.

AIHK, **Mitap ve Müftüoğlu/Türkiye**⁴¹ olayında, Ankara Sıkıyönetim Mahkemesince tutukluluğun devamı için gerekçe olarak gösterilen "isnat edilen suçun niteliği", "tutuklama tarihi" şeklindeki ifadeleri sanığın kaçma tehlikesinin varlığını göstermek için yeterli olmadığını belirterek, tutukluluğun makul süreyi aştığına karar vermiştir.⁴² *Komisyon* başka bir kararında 16 kişinin öldürülmesinden sorumlu tutulan terör örgütü üyesi bir sanık hakkında öngörülen ömür boyu hapis cezasını kaçma şüphesi açısından önemli bir faktör olarak kabul etmiştir. Ayrıca bu olayda diğer sanıklardan bir kısmının yurt dışına kaçmış olması da sanığın kaçma tehlikesi için haklı neden olarak görülmüştür.⁴³ *AIHM*, uluslar arası boyutu olan ağır ekonomik suçlardan tutuklu bir sanığın yaptığı

38 Yağcı ve Sargın/Türkiye, par.52. Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin tutukluluğun devamına ilişkin kararları matbu olmamakla birlikte, bu kararlarda kaçma tehlikesinin varlığını hiçbir şekilde açıklamayan ifadeler tekrarlanmaktadır.

39 Mansur/Türkiye, par.53-55.

40 Mansur/Türkiye, par.56.

41 *AIHK* başvuru no.15530/89 ve 15531/89; Komisyon raporunun Türkçe çevrisi için bkz. Mehmet Semih GEMALMAZ, **Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Önünde Türkiye – 2-: Nihai Raporlar**, Beta Basım Yayım, İstanbul 1998, s.2-31.

42 Bu olayda başvuruçular yaklaşık 8,5 yıl tutuklu kalmışlardır. Ancak bu sürenin yaklaşık iki buçuk yıllık bölümü Türkiye'nin *AIHK*'ya bireysel başvuru hakkını tanıdığı 28 Ocak 1987 tarihinden sonraki döneme rastladığı için Komisyon'un zaman bakımından yetkisi içinde kalmaktaydı. Komisyon, başvuru tarihinde davanın mevcut durumunu da dikkate alarak, tutukluluğun devamı için gösterilen nedenlerin ilgili ve yeterli olmadığı gerekçesi ile Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrasının ihlaline karar vermiştir. *AIHM* ise, Türkiye tarafından *Mahkeme*'nin yargı yetkisinin 22 Ocak 1990 tarihinde tanındığı, Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi'nin ise sanıkları 19 Temmuz 1989 tarihinde mahkum ettiği ve bu nedenle de tutuklulukta dikkate alınacak sürenin geçtiğini belirterek, zaman bakımından yargı yetkisinin olmadığı sonucuna varmıştır: *AIHM* 25.03.1996, Mitap ve Müftüoğlu/Türkiye, **İHKAD**, c.2, s.228-235, par.26-27.

43 FROWEIN/PEUKERT, s.130, no.124.

başvuru ile ilgili verdiği **W/İsviçre** Kararı'nda, başvurucunun tutuklanmadan önce sık sık yurt dışı gezileri yapmasını ve çeşitli ülkelerle bağlantılarının olmasını, kendisinin birkaç defa Amerika'ya yerleşmek niyetinden bahsetmesini, ülke dışında önemli miktarda parasal kaynaklarının olduğuna ilişkin belirtilerin bulunmasını ve birden fazla pasaport sahibi olmasını, kaçma tehlikesi açısından önemli ve yeterli nedenler olarak kabul etmiştir.⁴⁴

b) Delilleri karartma tehlikesi: Delilleri karartma, yani hazırlık soruşturmasını tehlikeye düşürme tehlikesinin ((Kullusion) bulunup bulunmadığı önemli oranda soruşturulmakta olan suçların nitelik ve kapsamına bağlıdır.⁴⁵ Hazırlık soruşturmasının başında sanığın delilleri yok etmesini önlemek için tutuklanması normaldir. Ancak tutukluluk hali uzadıkça “soruşturmanın gerekleri” sanığın tutukluluğunun devamı için haklı gerekçe olmaktan çıkar. Çünkü, hazırlık soruşturmasının ilerlemesine, tanıkların ifadelerinin alınmasına ve gerekli incelemelerin tamlanmasına paralel olarak sanığın delilleri karartma tehlikesi de azalır.⁴⁶ Yine aynı şekilde sanığın, hazırlık soruşturmasının başlamasından aylar sonra tutuklanmış olması halinde de sanığın delilleri karartma tehlikesi önemli oranda azalmıştır.⁴⁷ **Ringeisen/Avusturya** davasında, *AİHM*, Avusturya Hükümeti'nin ileri sürdüğü tanıklara baskı yapma tehlikesini kabul etmemiştir. *Mahkeme* sanığın, hakkında hileli iflas suçu nedeniyle iki defa ifadesi alındıktan beş ay sonra tutuklandığını ve sanık bu süre içinde isteseydi tanıklarla temas kurup onların ifadelerini değiştirmeye zorlayabileceğini gerekçe göstererek delilleri karartma tehlikesinin bulunmadığı sonucuna varmıştır.⁴⁸

c) Sanığın suç işlemeye devam etmesi tehlikesi: Sanık hakkındaki ithamların ağırlığı, yargı mercilerini sanığın suç işlemeye devam etmesini önlemek amacıyla tutuklama kararı vermeye ve tutukluluğun devamına sevk edebilir. Ancak suç işlemeye devam tehlikesinin anlaşılır ve alınan tedbirlerin olayın şartları ve özellikle sanığın geçmişi ve kişiliği ışığında değerlendirildiğinde verilen kararlar orantılı olması gerekir.⁴⁹ Yine sanığın aynı nitelikteki belli fiilleri uzun bir süredir işliyor olması, mağdurların büyük maddi zararlara uğramış olması ve sanığın kurnazlığı gibi hususlar tekerrür tehlikesi olarak dikkate alınabilir.⁵⁰ Tekerrür tehlikesi daha ziyade sabıkalı sanıklar için söz konusu olur. İlk defa suç işleyen tutuklu sanık hakkında ise kural olarak masumluk karinesi geçerli olaca-

⁴⁴ W/İsviçre, par.33. Bu olayda sanık 4 yıl tutuklu kalmasına rağmen *AİHM* makul sürenin aşılmadığına karar vermiştir.

⁴⁵ Wemhoff/Almanya, par.14 (karar bölümü).

⁴⁶ Clooth/Belçika, par.43; W/İsviçre, par.35.

⁴⁷ FROWEIN/PEUKERT, s.131, no.126.

⁴⁸ Ringeisen/Avusturya, par.106.

⁴⁹ Clooth/Belçika, par.40

⁵⁰ *AİHM* 10.11.1969, Matznetter/Avusturya, **İHKAD**, c.2, s.92-100 (özet) par.9.

ğından, bunlar hakkında tekerrür tehlikesini çok özel şartların varlığı halinde kabul etmek gerekir.⁵¹

d) Diğer nedenler: Ulusal yargı mercilerince tutukluluğun devamı için genelde yukarıda belirtilen üç nedene dayanılmakla birlikte, kamu düzeninin korunması, delillerin durumu gibi başka nedenlere de yer verildiği görülmektedir. **Kamu düzeninin gerçekten tehlikede bulunması** halinde tutukluluğun devamı haklı görülebilir. Örneğin adam öldürme gibi ağır suçlarda kamu oyunun bu suçlara tepkisi, tutukluluğun en azından kısa bir süre devam etmesini haklı kılabılır. Ancak tutuklunun salıverilmesi halinde kamu düzeninin bozulacağını gösteren yeterli olgulara dayanılması gerekir. Aksi takdirde gösterilen nedenler “ilgili” ve “yeterli” olarak kabul edilemez.⁵²

Yağcı ve Sargın/Türkiye ve Mansur/Türkiye davalarında, Türk mahkemelerince “delillerin durumu” da tutukluluğun devamı konusunda gerekçe olarak gösterilmiş, ancak bununla ne kastedildiği belirtilmemiştir. *AIHM*, bu kavramın suçun işlendiğine ilişkin ciddi belirtilerin bulunduğu ve bunların halen devam ettiği şeklinde anlaşılabilirliğini ve bu belirtilerin “ilgili” faktör olarak kabul edilebileceğini, ancak bu belirtilerin varlığının tutukluluğun devamını kendiliğinden haklı göstermeye “yeterli” olmadığını belirtmiştir.⁵³ *AIHM*, Yağcı ve Sargın/Türkiye davasında tutukluluğun devamı için Türk mahkemelerince gerekçe olarak gösterilen “tutukluluk tarihi”ni de Sözleşme ile “ilgili” bir neden olarak görmemiş ve toplam tutukluluk süresinin kendi başına haklı bir neden olarak kabul edilemeyeceğini belirtmekle yetinmiştir.⁵⁴

4. Tutuklu Sanıkların Muhakemesinde “Gerekli Özenin” (“special diligence”) Gösterilmesi

AIHM, başvurular hakkında yaptığı inceleme sonunda tutukluluk süresinin uzatılmasına ilişkin ulusal yargı mercilerinin (mahkemelerin) kararlarında gösterilen gerekçelerin “ilgili” ve “yeterli” olmadığı sonucuna vardığı takdirde, artık incelemenin üçüncü aşaması olan, yargı makamlarının tutuklu sanığın muhakemesi sırasında gerekli özeni gösterip göstermedikleri sorununu araştırmaya gerek görmeden, incelemesini bitirmektedir. Buna karşın *Mahkeme*, tutukluluğun devamına ilişkin gösterilen gerekçelerin “ilgili” ve “yeterli” olduğu sonucuna varması halinde incelemenin üçüncü aşamasına geçmekte ve yetkili ulusal makamların yargılamanın yürütülmesi sırasında “gerekli özeni” (special diligence,

⁵¹ FROWEIN/PEUKERT, s.131, no.125

⁵² Letellier/Fransa, par.51; Tomasi/Fransa, par.91.

⁵³ Yağcı ve Sargın/Türkiye, par.53; Mansur/Türkiye, par.56.

⁵⁴ Yağcı ve Sargın/Türkiye, par.54.

notwendige Sorgfalt) gösterip göstermediklerini, yani tutuklu kişilerin muhakemesinde özel bir özen gösterip göstermediklerini incelemektedir.⁵⁵ AİHM, bu incelemesinde, yargı mercilerinin ceza muhakemesinin ilerlemesi ve sonuçlandırılması için gerekli süratle çalışıp çalışmadığını, dosyanın hiçbir işlem yapmadan uyumaya bırakılıp bırakılmadığını özellikle araştırmaktadır.⁵⁶ Ancak tutuklu sanıkların muhakemesi sırasında ceza koğuşurma makamlarının dosyayı inceleme, sorguya hazırlık ve gerekli yazışmaların yapılması gibi rutin işlerin belgelendirilmesinin her zaman mümkün olmadığı ve bunların da belli bir zaman alacağı gözden uzak tutulmamalıdır.⁵⁷ **B/Avusturya** olayında AİHM, iki yıl dört buçuk ay süren tutukluluk süresini makul bulmuştur. Sanık hakkında bir dizi dolandırıcılık suçu işlemekten açılan soruşturmada, olayın özel karmaşıklığı nedeniyle bir yıl süren hazırlık soruşturmasında hakimlerin muhakeme sırasında gerekli özeni gösterdikleri sonucuna varmıştır. Olayda soruşturma amacıyla yurt dışından adli yardım talebinde bulunulmuş olması, çok sayıda tanığın dinlenmesi ve soruşturma konusunun çok sayıda dosyayı içermesi, gecikmeyi haklı gösteren nedenler olarak kabul edilmiştir.⁵⁸

Hakim sayısının azlığı veya hakimlerin iş yükünün fazlalığı ise 5. maddenin 3. fıkrası açısından tutuklu sanıklarla ilgili işlemlerin gereken süratle yapılamamasında haklı neden olarak kabul edilemez.⁵⁹ Hastalık veya adli tatil nedeniyle koğuşurma makamlarınca dosya hakkında işlem yapılmaması da kabul edilebilecek bir mazeret teşkil etmez.⁶⁰ Tutukluluğun devamına itiraz edilmesi halinde dosyanın bu itiraz merciinde incelenmesi zaman alacaksa, hazırlık soruşturmasının gecikme tehlikesini önlemek için dosyanın fotokopisinin alınması yoluna gidilmelidir.⁶¹

Savunma hakkını kötüye kullanmadığı veya aşırı şekilde kullanmadığı sürece **tutuklu sanık muhakemenin uzamsından kural olarak sorumlu tutulamaz**. Ancak iç hukuk sanığa bir çok kanun yolları veya başkaca savunma imkanları tanıyorsa, bu durumda sanık davanın esaslı bir şekilde hazırlanması ile

⁵⁵ AİHM bu ölçütü konuyla ilgili bir çok kararında tekrarlamıştır: Örnek olarak bkz.:Matznetter/Avusturya, par.12; Toth/Avusturya, par.76; W/İsviçre, par.30; Clooth/Belçika, par.36; Letellier/Fransa, par.35; B/Avusturya, par.42; Yağcı ve Sargın/Türkiye, par.50; Mansur/Türkiye, par.52; Matznetter/Avusturya, par.12; Labita/İtalya, 153; Mansur/Türkiye, par.52: “Where such grounds are ‘relevant’ and ‘sufficient’, the Court must also ascertain whether the competent national authorities displayed ‘special diligence’ in the conduct of the proceedings.”

⁵⁶ Krş. B/Avusturya, par.45; Toth/Avusturya, par.76.

⁵⁷ VILLIGER, s.229.

⁵⁸ B/Avusturya, par.45.

⁵⁹ Stögmüller/Avusturya, par.5.

⁶⁰ VILLIGER, s.229.

⁶¹ Toth/Avusturya, par.77.

duruşmanın hızlı bir şekilde yürütülmesi arasında bir seçim yapmak zorundadır. Belli bir dereceye kadar da yaptığı seçimin sonuçlarına katlanmak zorundadır.⁶²

Soruşturma konusu **olayın olağanüstü karmaşıklığı** Sözleşme'nin 6. md. 1. fıkrasına göre yargılama süresinin makul olup olmadığının değerlendirilmesinde dikkate alınan bir kriter olmakla birlikte, *AIHM* bu durumu **tutukluluk süresi açısından da dikkate almaktadır**. Özellikle olayın aydınlatılması herhangi bir zorluk göstermediği veya sanığın suçunu ikrar ettiği hallerde koğuşturmanın hızlı bir şekilde neticelendirilmesi gerekir. Buna karşın olayın olağanüstü karmaşıklığı koğuşturmanın uzamasını haklı gösterebilir.⁶³ *AIHM*, oldukça karmaşık ekonomik suçların söz konusu olduğu **W/İsviçre** davasında 4 yıl 4 gün süren tutukluluk süresini makul bulmuştur. *Mahkeme* bu olayın taşıdığı özel zorlukları dikkate alarak İsviçre yargı mercilerinin herhangi bir gecikmeye yer vermeden hazırlık soruşturmasını yürüttükleri sonucuna varmıştır.⁶⁴

IV. TEMİNAT KARŞILIĞI TUTUKLULUĞUN SONA ERDİRİLMESİ

Tutukluluğun makul süreyi aşmış aşmadığı konusunda dikkate alınması gereken bir başka faktör de sanık tarafından teminat gösterilmişse, buna karşı ulusal yargı mercilerinin gösterdiği tavidir. Çünkü, Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrası "Salıverme ilgilinin duruşmada hazır bulunmasını sağlayacak bir teminata bağlanabilir" diyerek tutuklu sanık için bir güvence daha getirmiştir. Sözleşme teminat karşılığı salıverme konusunda ulusal mahkemelere geniş bir takdir yetkisi tanımakla birlikte, eğer tutuklama nedeni sadece kaçma tehlikesine dayanıyorsa, artık bu konuda mahkemelerin takdir yetkisi bulunmamaktadır. *AIHM*, gösterilen teminatın sanığın kaçma tehlikesini ortadan kaldırmaya yeterli olması halinde, sanığın serbest bırakılması gerektiğine, bu açıdan ulusal mahkemelerin tutukluluk süresinin uzatılması yönünde bir takdir yetkisinin bulunmadığına karar vermiştir.⁶⁵ Bu nedenle *Mahkeme*, makul tutukluluk süresinin değerlendirilme-

⁶² FROWEIN/PEUKERT, s.132, no.130; krş. W/İsviçre, par.42.

⁶³ VILLIGER, s.229; Matznetter/Avusturya, par.12.

⁶⁴ W/İsviçre, par.41-42: Gerçekten olayın soruşturması oldukça zorluklar taşıyordu. Öyle ki, görevi sadece bu olayı soruşturmak olan özel bir birim oluşturulmuştu. Bu birimde iki sorgu hakimi ve onlara yardımcı olmak üzere iki uzman polis görevlisi ve 4 sekreter görevlendirilmişti. Ayrıca işi sadece bu olayı soruşturmak ve soruşturmayı denetlemek olan bir kanton savcısı görevlendirilmişti. Dava dosyası 711 dosyadan oluşuyordu. Ayrıca soruşturma sırasında on bin sayfa fotokopi yapılması gerekmişti.

⁶⁵ Bkz. FROWEIN/PEUKERT, s.133, no.131; WILLIGER, s.230; Wemhoff/ Almanya, par.15 (karar bölümü); *AIHM* 26.06.1991 Letellier/Fransa, **ÖJZ** 1991, s.789 vd., par.46: "When the only remaining reason for continued detention is the fear that the accused will abscond and there by subsequently avoid appearing for trial, he must be released if

sinde sanığın teminat gösterip göstermediğini, ulusal mercilerin sanığın bu yön-
deki talebini ret ederken dayandığı gerekçelerin haklı olup olmadığını da denet-
lemektedir.

Teminatın amacı suçtan doğan zararları karşılamak olmadığı için, miktarı
da suçun meydana getirdiği zarar dikkate alınarak tespit edilmez. Bu nedenle
teminatın miktar ve cinsi sanığı kaçırmaktan alıkoymaya yetecek miktarda olma-
lıdır. Bunun için ulusal mahkemeler öncelikle sanığın kişisel ve ekonomik du-
rumunu, teminatı üçüncü kişi gösteriyorsa, sanıkla bu kişi arasındaki ilişkiyi
dikkate almalıdır.⁶⁶ **W/İsviçre** davasında *AİHM*, sanık hakkındaki isnatların ağır
cezaları gerektirmesini ve sanığın karakterini dikkate alarak, gösterilen kefaletin
İsviçre mahkemesince reddedilmiş olmasını haklı bulmuştur.⁶⁷ Sanığın teminat
karşılığı serbest bırakılması söz konusu ise, ulusal merciler sanığın ekonomik
durumunu re'sen araştırması gerekir. Ancak sanık da kendi ekonomik durumu
hakkında gerekli bilgileri vermek zorundadır. Sanığın gerekli bilgileri vermeyi
reddetmesi halinde ise, teminat karşılığı serbest bırakılma talebi reddedilebilir
veya kendisinden çok yüksek bir teminat istenebilir.⁶⁸

V. *AİHM* KARARLARI AÇISINDAN TÜRK HUKUKUNDA TUTUKLULUK SÜRESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Türk Hukukunda Tutukluluk Nedenleri ve Süreleri:

Öncelikle belirtelim ki, Türk ceza muhakemesinde kural olarak tutukla-
ma mecburiyeti yoktur. Anayasa'nın 19. md. 3. fıkrasında yer alan "Suçluluğu
hakkında kuvvetli belirtiler bulunan kişiler ... tutuklanabilir" ifadesi⁶⁹ ve CMUK
md. 104 fık.1 de, "suç işlediğine dair aleyhinde kuvvetli emareler elde edilen
sanık aşağıda yazılı hallerde tutuklanabilir" hükmü bu hususu açıkça belirtmiştir.
Kanunda yazılı bulunan tutuklama nedenlerinin varlığı halinde tutuklama kara-

he is in a position to provide adequate guarantees to ensure that he will so appear, for
example by lodging a security."

⁶⁶ Neumeister/Avusturya, par.13-14.

⁶⁷ W/İsviçre, par.33. Çok sayıda ağır ekonomik suçlardan sanık olan başvuru kefalet
olarak 30.000 İsviçre Frankı göstermiş. *Mahkeme*, bu kefaleti, hem miktarının azlığı,
hem de bu paranın kaynağının belli olmaması nedeniyle, sanığın kefaleti yakıp
kaçmayacağı yönünde yeterli güvence olarak görmemiştir.

⁶⁸ Arthur HAEFLIGER/Frank SCHÜRMAN, Die Europaeische
Menschenrechtskonvention und die Schweiz/ Die Bedeutung der Konvention für die
schweizerische Rechtspraxis, 2. Bası, Bern 1999, s.116.

⁶⁹ Ancak, KUNTER/YENİSEY, s.604, no.45.4, Anayasanın bu ifadesinden tutuklama ile
ilgili mecburilik veya ihtiyarilik yolunda bir hüküm bulunduğu şeklinde sonuç
çıkarmanın mümkün olmadığı görüşündedir.

rını vermek hakimın takdirine bırakılmıştır.⁷⁰ Ancak aşağıda inceleneceği gibi, kanunun kabul ettiği bir takım karinelerle sanık kaçacak sayılarak, hakimın takdir yetkisi önemli oranda kısıtlanmıştır.

CMUK'un 104. maddesi sanığın tutuklanabilmesi için ön şart olarak suçluluğu hakkında kuvvetli belirtilerin bulunmasını aramıştır. Bu şart gerçekleşmişse ayrıca kaçma şüphesi veya delilleri karartma tehlikesinin de bulunması gerekir.

Buna karşın 1999 yılında bir komisyon tarafından hazırlanan ve CMUK'da çok önemli değişiklikler getiren **Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Tasarısı**⁷¹ ise (aşağıda kısaca Tasarı olarak belirtilecektir), tutuklama kararı verilebilmesi için iki şartın birlikte gerçekleşmesini aramıştır: Birincisi suçüstü halinde sanığa isnat edilen suçun cezasının üst sınırının bir yıl veya daha fazla hapis cezasını gerektirmesi, diğer hallerde de iki yıl veya daha fazla hapis cezasını veya ağır hapis cezasını gerektirmesi; ikincisi ise şüpheli veya sanığın suçluluğu ve Tasarıda belirtilen tutuklama nedenleri hakkında kuvvetli belirtilerin bulunması (Tasarı md. 115). Bu düzenleme hafif suçlarda ve kabahatlerde tutuklamayı kaldırdığı için çok önemlidir.⁷² Tasarı, Kanunda yer alan karineleri kaldırıp bunun yerine yeni tutuklama nedenleri getirmiştir.

Eğer sanık tutuklanmış ise, AİHS gibi Anayasamızda da tutuklu sanığa makul sürede yargılanma veya yargılama devam ederken salıverilme hakkı tanınmıştır. Gerçekten AİHS'nin 5. maddesinin 3. fıkrasındaki konuya ilişkin hükmünü hemen hemen aynen alan 1982 Anayasası'nın 19. maddesinin 7. fıkrasında, "Tutuklanan kişilerin, makul süre içinde yargılanmayı ve soruşturma veya koğuşurma sırasında serbest bırakılmayı isteme hakları vardır. Serbest bırakılma ilgilinin yargılama süresince duruşmada hazır bulunmasını veya hükmün yerine getirilmesini sağlamak için bir güvenceye bağlanabilir" diyerek bu hakkı güvence altına almıştır. Anayasanın bu hükmüne rağmen tutukluluk sürelerine kanunla herhangi bir üst sınır getirilmemiş olması doktrinde haklı olarak eleştirilmiştir.⁷³ Ancak, ceza muhakemesinde insan haklarına uyumu sağlamak ve ihlalleri önlemek amacıyla 1992 yılında CMUK'da yapılan değişiklikle tutukluluk sürelerine üst sınırlar getirilmiştir.

⁷⁰ Bkz. Nur CENTEL, **Ceza Muhakemesi Hukukunda Tutuklama ve Yakalama**, Beta Basım Yayım, İstanbul 1992, s.77 vd.; KUNTER/YENİSEY, s.605, no.45.4.

⁷¹ Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Tasarısı, Adalet Bakanlığı, Ankara 2000.

⁷² Ancak 108. maddede belirtilen adli kontrol altına alma kararı verilmemişse bu suçlar hakkında da tutuklamaya engel yoktur.

⁷³ Bkz. CENTEL, s.159-160.

2. Türk Hukukunda Tutukluluğun Devamına ve Tutukluluğun Makul Süreyi Aşmasını Önlemeye İlişkin Kriterler ve Bunların AİHM Kararları Açısından Değerlendirilmesi

a) CMUK ile tutukluluk süresine getirilen üst sınırlar: Bir çok Avrupa ülkesinde kişi özgürlüğünü güvence altına almak amacıyla tutukluluk sürelerine getirilen üst sınırlara ilişkin düzenlemeler,⁷⁴ 3842 sayılı Kanunla CMUK’da yapılan değişiklikle Türk hukukuna da girmiştir.⁷⁵

CMUK’un 110. maddesine göre hazırlık soruşturması sırasında tutukluluk süresi en fazla 6 aydır. Sanık hakkında kamu davası açılmış ise, hazırlık soruşturmasında geçen süre dahil tutukluluk süresi en fazla 2 yıl olabilir. Ancak kanun, bu sürelerin sonunda bütün suçlar açısından otomatik olarak salıvermeyi kabul etmemiştir. Eğer soruşturma konusu suçun kanunda belirtilen cezasının alt sınırı 7 seneye kadar hapis cezasını gerektiriyorsa, belirtilen bu süreler dolunca tutukluluk sona erdirilecektir. Buna karşı alt sınırı 7 yıl ve üstü olan hürriyeti bağlayıcı ceza veya ölüm cezasını gerektiren suçlarda ise tutukluğun devamı veya sanığın salıverilmesi hakim in takdirine bırakılmıştır. Hakim bu sürelerin sonunda tutukluluğun devamına veya sanığın serbest bırakılmasına veya teminat karşılığı salıverilmesine karar verebilir. Ancak kanun, hakim in bu kararlardan her hangi birisini tercih ederken, tutuklama nedenini, delillerin durumunu veya sanığın şahsi hallerini dikkate alarak takdir yetkisini kullanmasını emretmektedir.

Tutukluluk süresinin makul süreyi aşmasını önlemek için kanunda öngörülen bu sınırlamalar isabetli olmuştur.⁷⁶ Ancak hemen belirtelim ki, getirilen bu üst sınırların çok fazla pratik bir önemi yoktur. Çünkü birinci olarak, suç karşılığı kanunda ön görülen soyut ceza esas alınmış, sanığa isnat edilen suç için yargılama sonunda verilebilecek muhtemel somut ceza dikkate alınmamıştır.⁷⁷ Bu durumda uygulamada tutuklama tedbirine en fazla başvuru olan suçlar olan bir çok

⁷⁴ Bazı Avrupa ülkelerindeki tutukluluk sürelerine ilişkin düzenlemeler hakkında bkz. CENTEL, s.150 vd.; MAHMUTOĞLU, s.172 vd.

⁷⁵ CMUK’da tutuklama nedenleri ve 3842 sayılı kanunla yapılan değişiklikler hakkında bkz. İlhan AKBULUT, “Ceza Muhakemeleri Usulü Hukukunda Tutuklama”, YD, cilt: 20, sayı 1-2, 1994, s.80-92.

⁷⁶ MAHMUTOĞLU, s.172: “Hatta denilebilir ki, AİHS’de ifadesini bulan makul sürede yargılanma hakkının mevzuatımızdaki en somut ifadesidir”.

⁷⁷ Kanunda, başka süreler değil de niçin yedi senenin esas alındığının makul bir açıklamasının olmadığını belirterek eleştirmektedirler, bkz. Bahri ÖZTÜRK/Mustafa R. ERDEM/Veli Özer ÖZBEK, *Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku*, Seçkin Yayınevi, Ankara 1999, s.651-652.

ağır cezalı suçların tutukluluk sürelerinde üst sınırlar geçerli olmadığı gibi⁷⁸, bazı asliye cezalı suçlar için bile üst sınırlar geçerli olmayacaktır. İkinci olarak hakime, belirtilen bu sürelerin sonunda “tutuklama sebebi”, “delillerin durumu” ve “sanığın şahsi halleri” gibi çok geniş nedenlere dayanarak tutukluluğun devamına karar verme yetkisi tanındığı için, suçun cezasının alt sınırı yedi yılı aşması halinde tutuklamaya getirilen bu sürelerin pratik bir anlamı kalmamaktadır. Üçüncü olarak da tutukluluk süresine ilişkin getirilen bu üst sınırlar askeri ceza muhakemesinde geçerli olmaması⁷⁹ önemli bir eksikliklerdir.

Tutukluluk süresine getirilen altı ay ve iki yıllık üst sınırlar olumlu bir gelişme olmakla birlikte, yukarıda açıklandığı gibi *AİHM*'nin yerleşmiş içtihatlarına göre, makul tutukluluk süresinin ay, yıl gibi kesin bir süresi olmadığı için, 2 yıllık bir tutukluluk süresi de soruşturma konusu olayın niteliğine göre Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrası açısından makul sürenin aşılması niteliğini taşıyabilir. Sonuç olarak CMUK ile tutuklamaya getirilen bu üst sınırlar makul tutukluluk süresini sağlamada tek başına uygun ve yeterli değildir.

CMUK Tasarısı ise, tutuklulukta geçebilecek azami süreleri oldukça kısaltmıştır. Tasarı'nın 117. maddesine göre tutukluluk süresi; cezanın yukarı sınırı beş yıl ve daha az olan cürümlerde en fazla altı ay, buna karşın üst sınırı beş yıldan fazla⁸⁰ ise en çok bir yıldır. Ancak bu sürelerin sonunda sanığın otomatik olarak salıvermesi kabul edilmemiş, cezanın üst sınırı beş yıla kadar hapsi gerektiren suçlarda bir defaya mahsus olmak üzere dört ay daha, beş yıldan fazla hapsi gerektiren suçlarda ise altı ay daha uzatılmasını kabul etmiştir. Ağır cezalı cürümlerde ise tutukluluk süresi iki yıla sınırlanmıştır. Kanunun mevcut hükmü karşısında, Tasarı'nın hem süreleri kısaltması, hem de hakimnin takdirine bırakmadan kesin üst sınırlar getirmesi makul tutukluluk süresinin gerçekleştirilmesinde çok önemli yeniliklerdir. Ancak bu sürelerin sonuna kadar kullanılması *AİHM*'nin içtihatları açısından somut olayın özelliğine, tutuklama kararında gösterilen gerekçelere ve yargılama makamlarının gösterdiği özenin derecesine göre makul sürenin aşılması olarak kabul edilebilir. Tutukluluğa üst sınırlar konması yalnız başına makul tutukluluk süresini sağlamada yeterli değildir.

⁷⁸ CMUK md. 421'e göre ağır cezalı suçlar, ölüm cezasını, ağır hapis cezasını ve 10 yıldan fazla hapis cezasını gerektiren cürümlerdir.

⁷⁹ Krş. Köksal BAYRAKTAR, “Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndaki Değişikliklerin Askeri Yargıda Uygulanması”, **Sahir Erman'a Armağan**, İstanbul 1999, s.101-111 (111). KESKİN ise, CMUK 110. maddedeki tutukluluk sürelerinin askeri yargıda da geçerli olması gerektiği görüşündedir, s.83.

⁸⁰ Tasarı'daki, “şüpheli veya sanık beş yıldan fazla hapis cezasına mahkum edilebilecekse” ifadesi açık değildir. Burada sanığa isnat edilen suçun soyut cezasının üst sınırı mı, yoksa sanığın mahkum olması halinde hakkında verilebilecek somut cezanın mı esas alındığı belli değildir. Bu nedenle açıklık getirilmesinde fayda vardır.

b) Sanığın suç işlediğine ilişkin kuvvetli şüphelerin devam etmesi:

Türk hukukunda bir kişinin tutuklanabilmesi için ön şart olarak suç işlediğine dair “kuvvetli şüphe” bulunmalıdır. Gerçi AY md. 19/III ve CMUK md. 104/I “kuvvetli belirti”den söz etmekte ise de, doktrinde bu hüküm CMUK’un diğer hükümleri ile birlikte değerlendirilerek, “kuvvetli şüphe” olarak anlaşılmaktadır.⁸¹ Yukarıda belirtilen AİHS’nin tutuklama için sadece “makul şüpheyi yeterli gören” hükmü karşısında, Türk hukukunun düzenlemesi sanığı daha fazla koruyucu niteliktedir.

CMUK 112. maddesi hazırlık soruşturması sırasında tutukluluğun devam edip etmeyeceğinin en geç otuzar günlük süreler içinde, son soruşturma sırasında da her celsede incelenmesini, 123. maddesi tutuklama nedenlerinin ortadan kalkması halinde sanığın salıverilmesini emretmektedir. Buna göre sanığın suç işlediği yolundaki şüphelerin kuvvetini kaybetmesi halinde yetkili makamlarca tutukluluğun sona erdirilmesi gerekir. Türk hukukundaki bu düzenleme, sanık hakkındaki makul şüphelerin tutukluluk süresinde varlığının devamını zorunlu gören AİHM kararları ile uyumludur. Ancak uygulamada bu incelemenin gerekli özenle yapıldığını, tutukluluğun devamını veya sanığın serbest bırakılmasını gerektiren nedenlerin gereğince dikkate alındığını söylemek mümkün değildir. Çünkü uygulamada mahkemeler 112. madde uyarınca yaptıkları incelemede tutukluluğun devamına karar verirken ya gerekçe göstermemekte, ya da gerekçe gösterse de bunlar “suçun niteliği”, “delillerin durumu” gibi kalıplaşmış ifadelerden oluşmakta, gerekli açıklamaya yer verilmemektedir (bkz. aşağıda, c) aa).

c) Kaçma şüphesi, delilleri karartma tehlikesi ve diğer tutuklama nedenleri: Türk hukukunda AİHS’nin aksine, sanığın suç işlediği konusunda kuvvetli şüphelerin bulunması, onun tutuklanması için yeterli değildir. Tutuklama kararı verilebilmesi için CMUK md. 104’e göre, kaçma şüphesi veya delilleri karartma tehlikesinden birinin de bulunması gerekir. Buna karşın devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçlarda ve askeri ceza muhakemesinde bu iki tutuklama nedeni dışında daha başka tutuklama nedenleri de kabul edilmiştir. Gerçekten devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçlarda hala yürürlükte olan CMUK’un eski 104. maddesinde yukarıda belirtilen kaçma şüphesi ve delilleri karartma tehlikesi yanında üç tutuklama nedeni daha bulunmaktadır⁸². Buna göre, “suç, devlet veya hükümetin nüfuzunu kıran veya memleketin asayişini bozan fiillerden bulunur veyahut adabı umumiye aleyhinde bulunursa” sanık tutuklanabilir. Askeri Mahkemelerin Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu’nda bu tutuklama nedenleri yanında başka tutuklama nedenlerine

⁸¹ CENTEL, s.38 vd.

⁸² DGM görev alanına giren suçlarda tutuklama, CMUK’un eski ve yeni 1104 md. ayrımı ve bunun eleştirisi için bkz. Serap KESKİN, “Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı”, **İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları/cogito, İstanbul 2000, s.75 vd.

de yer verilmiştir. Bu tutuklama nedenleri aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

Yukarda ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, kanunda düzenlenen **kaçma şüphesi veya delilleri karartma tehlikesinin** tutukluluğun devamı açısından “ilgili” ve “yeterli” olduğundan hiçbir kuşku duymamak gerekir. Elbette bunların nelerden ibaret olduğu tutukluluğun devamına ilişkin mahkeme kararında açıklanması gerekir. Ancak CMUK’un 104. maddesi ile devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçlarda yürürlükte olan CMUK eski 104. maddesinde ve Askeri Mahkemelerin Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu’nun (As.MKYUK) 71. maddesinde kaçma şüphesi ve delilleri karartma tehlikesine ilişkin bazı karinelerle hakimin takdir yetkisi önemli oranda sınırlandırılmıştır.

aa) Suçun ağırlığı: CMUK’un 104. md. 2. fıkrası “soruşturma konusu olan suçun kanunda öngörülen cezasının üst sınırı yedi yıldan az olmayan hürriyeti bağlayıcı cezayı gerektirmesi” halinde sanık kaçacak veya delilleri karartacak “sayılabilir” diyerek, suç için kanunda öngörülen soyut cezanın yüksekliğini kendi başına tutukluluğun devamı için yeterli olarak kabul etmiştir. Gerçi Kanun “sayılabilir” diyerek, hakime takdir yetkisi tanımıştır. Ancak uygulamada bu sanki bir mecburiyetmiş gibi algılanmaktadır.

DGM’nin görev alanına giren suçlarda uygulanacak 104. maddenin eski metni ile As.MKYUK’un 71. maddesi⁸³ ise bu konuda daha da sınırlayıcı bir düzenleme ile soruşturma konusu “suçun ağır cezalı cürümlerden” olması halinde ise “sanık daima kaçacak sayılır” diyerek ağır cezayı gerektiren suçlarda kaçma karinesini kabul etmiştir.⁸⁴ Bu düzenlemenin, yukarda açıklanan *AIHM*’in yerleşmiş içtihatlarına uymadığı ortadır. *AIHM*’e göre sanığa hükmedilecek muhtemel cezanın ağırlığı kaçma tehlikesinin varlığına delil olarak kabul edilebilir. Ancak *AIHM*, **kaçma tehlikesinin sadece sanığın mahkumiyeti halinde alması muhtemel cezaya dayandırılarak değerlendirilemeyeceğini birçok kararında açıkça vurgulamıştır.**⁸⁵ Sanığın karakteri, ahlaki durumu, evi, mesleği, malvarlığı, aile bağları ve ceza koşturması yapan ülke ile bağlantıları gibi, daha bir dizi faktörlerin de dikkate alınması gerekir. *AIHM*, Türkiye’yi mahkum ettiği Mansur kararı ile Yağcı ve Sargın kararında, Türk mahkemelerince tutukluluğun devamı nedeni olarak gösterilen “suçun niteliği” gerekçesini, yani ağır cezalık olmasını yeterli olarak kabul etmemiş, neden kaçma tehlikesinin bulunduğuunun açıklanmamasını eleştirmiştir. **Labita/İtalya** davasında, tutukluluğun devamına karar veren İtalyan mahkemesi, başka nedenler yanında

⁸³ As.MKYUK md. 71’de “daima kaçacak sayılabilir” diyerek dar da olsa hakime takdir yetkisi verir şekilde ifade edilmiştir.

⁸⁴ Kanunda belirtilen kaçma karinelerinin eleştirisi için bkz. CENTEL, s.45 vd.

⁸⁵ Örnek olarak bkz. Wemhoff/Almanya, par.14 (karar bölümü); Neumeister/Avusturya, par.10; W/İsviçre, par.32; B/Avusturya, par.44; Tomasi/ Fransa, par.84.

İtalyan Ceza Usul Kanunu'nun 275. md. 3. fıkrasında yer alan karineye dayanmıştı. Bu madde mafya türü örgüte üyelik gibi belirli bazı suçlar için tutuklama gereğinin var olduğuna dair aksi ispatlanıncaya kadar geçerli bir karine getirmektedir. *AİHM* ise kararında suçun soyut niteliğinin kaçma şüphesi için yeterli olmadığını tekrarlamıştır.⁸⁶

Gerçi Anayasa Mahkemesi suçun ağır cezalı olması halinde mahkemenin tutuklama mecburiyetinin olmadığını, bunun bir tutuklama nedeni değil, bir karine olduğunu, mahkemenin aksini kabul ederek tutukluluğa karar vermeyebileceğini belirtmiştir.⁸⁷ Ancak uygulamada Türk mahkemeleri tutuklamaya ve tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda genellikle "suçun niteliğine" dayanmaktadır. Mahkeme kararlarında "suçun vasıf ve mahiyetine ve tevkif tarihine göre tutukluluğun devamına" şeklinde kalıplaşmış bir ifade kullanmakta ve bunu veya benzer ifadeleri tutukluluğun devamına ilişkin her kararda tekrarlamakta, başkaca açıklayıcı bilgiye yer verilmemektedir. Genellikle ağır cezalı suçlarda kullanılan bu ifadeler asliye ceza, hatta sulh ceza mahkemelerinin kararlarında bile rastlanmaktadır.⁸⁸

Burada konu ile bağlantısı nedeniyle belirtilmesi gereken bir diğer husus da uygulamada tutukluluk kararı ve özellikle tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda tatmin edici gerekçe gösterilmemesi, gösterilse de yeterli açıklama yapılmamasıdır. Mansur/Türkiye olayında Türk mahkemelerinin tutukluluğun devamına ilişkin kararları, uygulamayı yansıtan örnek olarak gösterilebilir. *AİHM*'in tespitlerine göre, Edirne 1. ve 2. Ağır Ceza Mahkemeleri, 2 duruşmada "dosya içeriği ve sanığa isnat edilen suçun niteliğine", 3 duruşmada "sanığa is-

⁸⁶ İtalyan mahkemeleri tutukluluğun devamına gerekçe olarak, tanıklara baskı yapma ve delilleri karartma tehlikesini, başvurunun tehlikeli olmasını, olayın karmaşıklığını ve İtalyan Ceza Usul Kanunu'nun 275. md. 3. fıkrasını göstermişlerdir (par.162). *AİHM* ise, bu gerekçelerin genel olduğunu, başlangıçta tutukluluk için yeterli olabileceğini, ancak tutukluluğun devamı için gösterilen nedenlerin gerçekte varlığını gösterebilecek herhangi bir unsura işaret edilmediğini, sabıkası bulunmayan ve hakkında sadece 3 yıl hapis istenen sanığın tehlikeli bir kişi olduğunun ortaya konmadığını, başvuru hakkında dayanılan delillerin zamanla güçlenmek yerine azaldığının dikkate alınmadığını belirterek (par.163), tutukluluk için gösterilen nedenlerin yeterli olmadığını karar vermiştir (par.164).

⁸⁷ Ersan ŞEN, **Anayasa Mahkemesi Kararlarında/Ceza Hukuku, Ceza Özel Hukuku, Ceza Yargılama Hukuku, Ceza İnfaz Hukuku, 1962-1927**, Beta Basım Yayım, İstanbul 1997, s.484.

⁸⁸ DÖNMEZER/YENİSEY tarafından gerçekleştirilen "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği" araştırmasında incelenen 1117 ceza davası dosyasından 178'inde tutuklama kararı verilmiş olduğu, bunlardan 53 dosyanın ağır cezalı, 109 dosyanın asliye cezalı ve 16 dosyanın ise sulh cezalı olduğu tespit edilmiştir. Tutuklama nedeninin gösterildiği 168 dosyada, tutuklama nedeni olarak suçun niteliği gösterilmiştir. 10 dosyada ise hiçbir gerekçe gösterilmemiştir: bkz. DÖNMEZER/YENİSEY, "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği", s.1384.

nat edilen suçun niteliğine”, 21 duruşmada “suçun niteliğine” ve/veya “delillerin durumuna” dayanarak, ”, yirmi beş duruşmada ya hiçbir gerekçe gösterilmeden ya da “tutuklama kararında yer alan gerekçelerin geçerliliğini koruduğuna” dayanarak ve 20 duruşmada ise açık gerekçe göstermeden tutukluluk halinin devamına karar vermiştir.⁸⁹ Ancak bu gerekçeler açıklanmamıştır. Halen Türk mahkemelerin uygulaması da aynı yöndedir. Gerekçe gösterilse de bunların nelerden ibaret olduğu kararlarda çoğunlukla açıklanmamaktadır.⁹⁰ Gerekçe gösterilirken de CMUK 104. maddesinde sayılan kaçma veya delileri karartma tehlikesine değil, genellikle “suçun niteliği” “tutuklama tarihi”, “delil durumu” gibi nedenlere dayanılmakta ve bunlardan da nelerin kastedildiği açıklanmamaktadır.⁹¹ Bu da tutukluğun devamına karar veren mahkemenin gerekçelerinin tutuklama ile “ilgili” ve “yeterli” olup olmadığının denetimini zorlaştırmaktadır.

bb) Suçun “Devlet veya hükümet nüfuzunu kıran fiillerden” olması:

Bu tutuklama nedeni hem devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçlarda (CMUK eski 104. md., fık. 1, bent 3) hem de askeri ceza muhakemesinde geçerlidir (As.MKYUK md. 71. fık. 1, D) bendi). Bu hüküm doktrinde kişi özgürlüğü açısından tehlikeli ve tutuklamanın amacına aykırı olduğu gibi bir çok gerekçelerle eleştirilerek kaldırılması istenmektedir.⁹² Yağcı ve **Sargin/Türkiye** davasında, DGM başvuruçuların salıvermeye ilişkin taleplerini ret ederek tutukluluğun devamına karar verirken gerekçe olarak diğer nedenler yanında sanıklara isnat edilen suçların devletin ve hükümetin nüfuzunu kırıncı nitelikte olmasına da dayanmıştı. *AİHK* ise bu başvuru hakkında kabuledilebilirlik kararı vermiş ve nihai raporunda mahkemenin bu gerekçesini “özgürlükten yoksun bırakmayı

⁸⁹ Mansur/Türkiye, par.30, 31.

⁹⁰ Isparta Ağır Ceza Mahkemesinde görülmekte olan dava dosyaları üzerinde yaptığımız kısa bir inceleme bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Örneğin kasten adam öldürmeye ilişkin bir dosyada konu ile ilgili bilgiler şöyledir: suç tarihi: 19.2.2000; gözaltına alma tarihi: 19.2.2000; Tutuklama tarihi: 20.2.2000; dava tarihi: 21.2.2000; ilk duruşma tarihi: 23.3.200. Tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda gösterilen gerekçeler ise sırasıyla şöyledir: “tevkif tarihi,” “suçun vasıf ve mahiyeti”, “suçun vasıf ve mahiyeti ile tevkif tarihi”, “suçun vasıf ve mahiyeti ile mevcut delil durumu”. Ancak bu gerekçeler hakkında herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Tutuklama nedenleri için ayrıca krş. DÖNMEZER/YENİSEY, “Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği”, s.1384.

⁹¹ Askeri yargıda da mahkemeler tutuklama ve tutukluluğun devamına ilişkin kararlarda yeterli gerekçe gösterilmemektedir. Bkz. Cemil ÇELİK, **Askeri Yargıda Tutuklama**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s.28: “Uygulamada tutuklama işlemi bir kalem işi niteliğini almış durumdadır. Kişi güvenliği ile sıkı sıkıya bağlantılı bu sorun rasgele yapılan bir iş halindedir. Gerekçeler uygulamada matbu haldedir. Hakim sanığı ve suçun ismini yazdırmakla kanun hükmünü yerine getirmektedir.”

⁹² Bu konudaki eleştiriler için bkz. CENTEL, s.52 vd.; KUNTER/YENİSEY, s.609, no 45.6.

haklı kılmayacağı” görüşüyle tutukluluğun devamı için ilgili ve yeterli olarak kabul etmemiştir.⁹³

cc) Suçun “memleketin asayişini bozan fiillerden” olması: CMUK eski 104. md. ile As.MKYUK 71. maddesinde düzenlenen bu tutuklama nedeni ile kamu düzenini bozucu nitelikteki suçlar kastedilmektedir. Bu tutuklama nedeni de doktrinde eleştirilerek, ülke asayişini bozan suçlarda tutuklamanın, ceza mahkemesinin amacına aykırı olduğu, sanığın serbest bırakılmasının her zaman kamu düzeni açısından tehlike oluşturmayacağı ve kötüye kullanılmaya elverişli olduğu gibi gerekçelerle eleştirilmektedir.⁹⁴ Buna karşın Tasarı ise, “kamu düzeninin, suçun neden olduğu veya olabileceği ağır zararlardan korunması” amacıyla tutuklama kararı verilebileceğini açıkça belirtmiştir (md. 115, fık. 1, bent 5).

AİHM, bazı kararlarında, özellikle adam öldürme ve yaralama suçlarında kamu düzeninin tehlikede bulunması nedeniyle sanığın tutuklanmasının ve tutukluluğunun devamının haklı görülebileceğini belirtmiştir.⁹⁵ **Tomasi/Fransa** davasında, Fransız mahkemeleri tutukluluğun devamı için diğer gerekçeler yanında kamu düzeninin korunması ihtiyacına da dayanmışlardır. *AİHM*, özel ağırlıkları ve halkın bunlara tepkisi nedeniyle bazı suçların, en azından kısa bir süre için tutukluluğu haklı gösterebileceğini, ancak bu tutuklama nedeninin sadece sanığın salıverilmesinin kamu düzenine gerçekten zarar vereceğini göstermeye yeterli vakıalara dayanıldığı zaman “ilgili” ve “yeterli” olarak kabul edilebileceğini belirlemiştir. Ayrıca *Mahkeme*’ye göre “tutukluluk sadece kamu düzeninin gerçekten tehlikede olması halinde meşruluğunu sürdürebilir; tutukluluğun devamı verilecek hapis cezasını beklemek için kullanılamaz”.⁹⁶

AİHM’in bu değerlendirmesi karşısında, bazı suçların kamu düzenini bozacak nitelikte olması nedeniyle sanığın tutuklanması mümkündür. Ancak, bu halde sanığın salıverilmesi halinde kamu düzeninin bozulacağını gösteren somut olgulara dayanılmalıdır. Halbuki Türk hukukundaki düzenleme suçun ülkenin asayişini bozan suçlardan olmasını yeterli görmekte, ancak sanığın salıverilmesi halinde kamu düzeninin bozulacak olması şartını aramamaktadır.⁹⁷ Bu açıdan *AİHM*’in içtihadına aykırıdır.

⁹³ *AİHK* 30.11.1993, başvuru no 16419/90 ve 16426/90, par.76. Komisyon Raporunun Türkçe çevrisi için bkz. GEMALMAZ, **Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Önünde Türkiye -2-**, s.57-85.

⁹⁴ Bkz. CENTEL, s.55 vd. Anayasa Mahkemesi ise bu hükmün Anayasa’ya (1961) aykırı olmadığı sonucuna varmıştır (CENTEL, s.56)

⁹⁵ Tomasi/Fransa, par, 90, 91; Letellier/Fransa, par.51; Kemmache/Fransa, par.51 vd.

⁹⁶ Tomasi/Fransa, par.91.

⁹⁷ Tasarı’nın “Kamu düzeninin, suçun neden olduğu veya olabileceği ağır zararlardan korunması” şeklinde ifade edilen bu tutuklama nedeni, mevcut düzenlemeye göre daha isabetli olmakla birlikte, *AİHM*’nin belirttiğimiz içtihatları karşısında yetersizdir. Bu

dd) “Askeri disiplinin korunmasını sağlamak amacı” ile tutuklama:

Bu tutuklama nedeni sadece askeri ceza yargılamasında geçerlidir. Anayasa Mahkemesi de 23.6.1963 tarihli bir kararında, askeri disiplinin sağlanması ve devamı için zorunlu olduğu takdirde tutuklamanın yapılabileceğini belirterek, Anayasaya aykırılık görmemiştir.⁹⁸ Askeri disiplinin korunması amacıyla tutuklamaya baş vurulması uygulamada suiistimallere yol açmaktadır. Çünkü hangi suçun işlenmesi halinde disiplinin ihlalinin söz konusu olacağı kanunda belirtilmeyerek tamamen hakim takdir yetkisine bırakılmıştır. Asker kişinin suç teşkil eden her fiil aynı zamanda disiplinin de bozulması anlamına geleceği için, askeri hakim de önüne gelen her suç ile ilgili olarak tutuklama kararı verebilir.⁹⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *AIHM*'in konu ile ilgili henüz bir kararı mevcut değildir. Yukarıda belirtildiği gibi (III. 1.) *AIHM*, tutukluluğun devamı için gösterilecek nedenlerde bir sınırlama getirmemekle birlikte, bu nedenlerin “ilgili” ve “yeterli” olmasını aramaktadır. Sadece sanığa isnat edilen suçun niteliğini de tutukluluğun devamı için yeterli görmemektedir. Sanığın serbest bırakılmasının ordudaki disiplini bozacak ve dolayısıyla yeni suçların işlenmesine neden olacağı, bu durumu kamu düzeninin bozulması olarak kabul edebiliriz. *AIHM*'in biraz önce belirttiğimiz kamu düzeninin korunmasına ilişkin içtihatları dikkate alındığında, disiplinin bozulmasını önlemek amacıyla kısa süreli tutuklama makul olabilir. Bu durumda sanığın tutuksuz yargılanması halinde ordudaki disiplinin bozulacağına ilişkin somut olgulara dayanılması ve bu hususların tutukluluğun devamına ilişkin kararda gösterilmesi gerekir. Ancak disiplin ve düzeni sağlama amacı uzun süren tutukluluk da haklı olarak görülemez; başka haklı gerekçelere dayanılması gerekir. Çünkü tutuklamanın amacı, ceza muhakemesinin yapılmasını sağlamaktır. Eğer disiplin sağlanmak isteniyorsa, bu durumda askeri yetkililerin elinde disiplin cezaları verme imkanı vardır.¹⁰⁰

ee) Diğer nedenler: Suçun “genel ahlak aleyhinde işlenmiş” olması, sanığın “serseri veya şüpheli takımından olması” veya “yabancı olması”:

nedenle Tasarı'nın ilgili hükmüne “sanığın tutuklanmaması halinde kamu düzeninin bozulacağına ilişkin somut olguların bulunması” şartı da eklenmelidir.

⁹⁸ ŞEN, s.486.

⁹⁹ Bkz. ÇELİK, *Askeri Yargıda Tutuklama*, s.24, 25, 80. Uygulamada askeri mahkemeler, kanunda yer almamasına rağmen tutuklama kararı verirken, disiplinin ağır derecede ihlal edilmiş olması şartını arayarak, tutuklamaya sınırlama getirmektedirler (s.80)

¹⁰⁰ Disiplin suçlarının işlenmesi halinde askeri amir veya üstün yakalama ve tutuklama yetkisi konusundaki tartışmalar için yakında yayınlanacak olan başka bir makalemize bkz. Faruk TURHAN, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (*AIHM*) Kararları Işığında Kişi Özgürlüğü ve Türkiye/ Gözaltında Kayıplar, Askeri Disiplin Cezaları, Hakim Önüne Çıkarma ve Gözaltı Süreleri”, **Prof. Dr. Kayıhan İçel'e 65. Yaş Günü Armağanı**.

Suçun **genel ahlak aleyhine işlenmiş olması** As.MKYUK md. 71’de tutuklama nedeni olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹ Doktrinde bu halde sanığın tutuklanmasının sadece suçun niteliğine dayandığı için eleştirilmekte ve Anayasa’ya aykırı olduğu belirtilmektedir.¹⁰² Tespit edebildiğimiz kadarı ile *AİHM*’nin bu tutuklama nedeniyle ilgili bir kararı mevcut değildir. Ancak, ağır suçların kamu düzenini bozma tehlikesi karşısında tutuklamayı haklı gören kararına ilişkin gerekçesi bu konuda da geçerli olabilir. Gerçekten, genel ahlak aleyhine işlenen suçlar toplum gelenekleri ve anlayışı nedeniyle halk arasında tepki ve sarsıntı meydana getirebilir.¹⁰³ Bunun sonucu olarak da kamu düzeni bozulabilir. *AİHM* ise kamu düzeni ile ilgili olarak Tomasi/Fransa kararında, “özel ağırlığı ve halkın tepkisi nedeniyle bazı suçların kısa bir süre için tutukluluğu haklı göstermeye yetecek kadar halkın huzursuzluğuna yol açabileceğini” belirtmiş, ancak bu durumun istisnai şartlarda geçerli olduğunu ve yeterli delilin bulunması gerektiğini de eklemiştir. Ayrıca sanığın salıverilmesi halinde kamu düzeninin bozacağına ilişkin somut olguların da tutuklama kararında gösterilmesi gerekir.¹⁰⁴ Buna karşın As.MKYUK’daki düzenleme, sadece suçun niteliğini sanığın tutuklanması için yeterli saymakta, bu suçun gerçekten toplumda infial uyandıracak ve kamu düzenini bozucu nitelikte olmasını aramamaktadır. Bu nedenle kanundaki düzenleme suçun sırf genel ahlak aleyhinde işlenmiş olmasını yeterli saydığı ve kamu düzenini veya toplum huzurunu bozmaya elverişli olayların varlığını için, *AİHM* kararları ile uyumlu değildir. Bu nedenle kanundan çıkarılması ve bunun yerine Tasarı’da olduğu gibi kamu düzeninin korunması tutukluluk nedeni olarak getirilmelidir.

Sanığın “**ikametgahı veya meskeni bulunmaması veya serseri veya şüpheli takımından olması**” hallerinde de sanık kaçacak sayılmıştır (CMUK eski 104. madde; As.KYUK md. 71). Bu hallerde sanığın kaçma tehlikesi nedeniyle tutuklama için başlangıçta yeterli olmakla birlikte, sanığın ikametgahına veya nerede oturduğuna ilişkin yeterli delillerin elde edilmesi halinde tutukluluğun hemen sona erdirilmesi gerekir. Sözleşme’nin 5. md. 1.fık. e) bendine göre “serserilerin” (yersiz yurtsuzların)¹⁰⁵ gözetim altına alınarak özgürlüklerinin kı-

¹⁰¹ Suçun genel ahlaka karşı işlenmiş olması, CMUK eski 104. maddesinde, işlenen suçun “adabı umumiye aleyhinde” olması şeklinde belirtilerek, bağımsız bir tutukluluk nedeni olarak kabul edilmişken, As.MKYUK md. 71’de ise sanık kaçacak sayılarak, kanuni karine şeklinde düzenlenmiştir. Devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçlar arasında genel ahlaka karşı işlenen suçlar bulunmadığı için, bu tutuklama nedeni artık sadece askeri ceza muhakemesinde geçerlidir.

¹⁰² CENTEL, s.57; KESKİN, s.77.

¹⁰³ Krş. Anayasa Mahkemesi’nin 13.5.1963 tarihli kararı, RG 18.9.1963.

¹⁰⁴ Tomasi/Fransa, par.91.

¹⁰⁵ Sözleşme’nin resmi tercümesinde bu kişiler “serseri” olarak çevrilmiş ve Anayasamın 19. maddesine de bu şekilde geçmiştir. Kelime olarak hakaret niteliğinde olduğu için, onun

sıtlanması hukuka uygundur. Yersiz yurtsuzluk sabit bir ikametgahı veya meskeni olmayan, meşru bir geçim imkanı bulunmayan kimselerin durumunu ifade ettiğinden¹⁰⁶, esasen bunun ayrı bir tutuklama nedeni olarak kabul edilmesine de gerek yoktur.¹⁰⁷

Sanığın sırf **yabancı olması** tutuklama için yeterli görülmemiş, ayrıca mahkemenin davetine veya mahkumiyet halinde hükmün infazı için sanığın gelmeyeceğine ilişkin ciddi nedenlerin bulunması da aranmıştır. Sanığın yabancı olması, tutuklamanın başında kaçma şüphesinin varlığı için yeterli olmakla birlikte, tutukluluk süresi uzadıkça etkisinin azalacağı da gözden uzak tutulmamalıdır. Sanığın yabancı olması halinde kaçacak sayılması, yabancılara karşı bir ön yargıyı ifade ettiği, hakime geniş takdir yetkisi tanıdığı ve bir yabancının sırf kaçacak diye tutuklanması bazen yurt dışında Türkiye aleyhinde kötü propaganda ya neden olduğu için mevzuattan çıkarılmalıdır.

Tasarı'da yer alan "suça son verilmesi" veya "suçun yenilenmesine engel olunması" amacıyla tutuklama, yukarıda açıklandığı gibi (III. 3. c) *AİHM* kararlarına aykırı değildir.

d) Muhakemenin icrası sırasında gerekli özenin gösterilmesi:

Türk hukukunda tutuklu işlere öncelikle bakılmakta ve adli tatilde de duruşma yapılmaktadır (CMUK md. 104). Ancak uygulamada, tutuklu işlerin duruşması gerekli olsa da, olmasa da genellikle birer ay ertelenmektedir. Başlangıçta dosyanın hazırlanması, bilirkişi tayini, keşif yapılması, delillerin toplanması ve değerlendirilmesi açısından duruşmaların ertelenmesi gerekli olabilir. Ancak tutukluluk süresi ilerledikçe, bu periyodik uzatmanın geçerli bir nedenin gösterilmesi, gereksiz yere uzatılmasının önlenmesi gerekir. Yukarıda belirtildiği gibi (III. 4.) *AİHM*, yargı mercilerinin ceza muhakemesinin ilerlemesi ve sonuçlandırılması için gerekli süratle çalışıp çalışmadığını, dosyanın hiçbir işlem yapmadan uyumaya bırakılıp bırakılmadığını özellikle araştırmaktadır. Bu nedenle gerçekten gerekli olmadan tutuklu kişilerin yargılandığı davaların duruşmalarına periyodik olarak her defasında birer ay arar verilmesi şeklindeki uygulama, Sözleşme'nin ihlali niteliğindedir.

Uygulamada savcılar işi çok kısa sürede mahkemeye sevk ettikleri için davaların uzaması genelde son soruşturma sırasında meydana gelmektedir. Da-

yerine "yersiz yurtsuz" ifadesinin (bkz. **İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, ekindeki AİHS metni) kullanılması daha isabetli olur.

¹⁰⁶ Krş. *AİHM* 18.06.1971, De Wilde, Ooms ve Versyp/Belçika Kararı (Esas hakkında), **İHKAD**, c.1, s.107-137.

¹⁰⁷ Bkz. CENTEL, s.58.

vaların uzamasında ise, hakimlerin iş yükünün fazlalığı,¹⁰⁸ dava sırasında hakim değişmesi¹⁰⁹ önemli etkenler olduğu araştırmalarda ortaya çıkmaktadır.¹¹⁰ Yine davalarla ilgili olarak adli tıp kurumundan veya diğer sağlık kurumlarından rapor alınması gereken hallerde bu kurumların işleri gereken süratle yapmadıkları, raporlarını geç gönderdikleri uygulamada karşılaşılan ve davaların uzamasına neden olan önemli etkenlerdendir. Adliyenin ödenek yokluğu nedeniyle tutuklu sanığın gözetim için ruh ve sinir hastalıkları hastanesine sevkinin yapılamaması¹¹¹, pul yokluğu nedeniyle duruşmaya mağdur ve tanıkların çağrılmaması gibi tutuklu sanıkların yargılama süresini uzatan bir çok faktörler bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi (III. 4.) bu gibi eksiklik ve ihmaller Sözleşme'nin 5. md. 3. fıkrası açısından tutukluluk işlerin gecikmesinde haklı nedenler olarak kabul edilemez.¹¹² AİHM Stögmüller/Avusturya davasında, hakim sayısının azlığı veya hakimlerin iş yüklerinin fazlalığı nedeniyle tutuklu kişilerle ilgili davaların uzun sürmesini haklı göstermeyeceğini açıkça belirtmiştir.

e) Oranlılık ilkesi ve teminatla salıverme:

CMUK'un 104. maddesi soruşturma konusu fiilin önemi ve uygulanacak ceza dikkate alındığında, tutuklama haksızlığa neden olacak veya tutuklama yerine başka yargılama tedbiri ile tutuklamanın amacına ulaşılacak ise, tutuklamaya karar verilemez, diyerek tutuklulukta oranlılık ilkesini kabul etmiştir. Kanunumuzda bu tedbirlerden olarak teminatla salıverme, yurt dışına çıkma yasağı, müşahade altına alma, faaliyetten men etme gibi çeşitli tedbirlere yer vermektedir. Ancak bu tedbirlerin yetersiz kaldığını görmekteyiz.¹¹³ Bu tedbirlerden sadece teminat karşılığı salıverme için tutukluluğu sona erdirmeye imkanı kanunda (CMUK md. 117 vd.) açıkça düzenlenmiş, buna karşın diğer tedbirlere başvurulması halinde tutuklu sanığın serbest bırakılacağına ilişkin açık bir düzenleme getirilmemiştir. CMUK'da kefaletle salıverme olarak adlandırılan bu halde, sanığın delileri karartma tehlikesi yoksa, gösterilecek uygun bir teminat karşılığı tutuklamanın infazı durdurulmaktadır. Anayasanın 19. md. 7. fıkrasının "serbest bırakılma ... güvenceye bağlanabilir" ve CMUK 117. maddesinin "... sanığın kefalet vermesi şartıyla tutuklanmasından vazgeçilebilir" hükümleri karşısında teminat karşılığı serbest bırakmanın sanık için bir hak olmadığı ve hakim takdir

¹⁰⁸ DÖNMEZER/YENİSEY, "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği", s.1405 vd.

¹⁰⁹ DÖNMEZER/YENİSEY, "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği", s.1410.

¹¹⁰ Davaların uzamasını etkileyen nedenler konusunda bkz. Mustafa Tören YÜCEL, "Ceza Yargılaması: Makul Süre – Verimlilik ve Etkinlik", **YD**, cilt: 20, sayı 1-2, 1994, s.67- 79.

¹¹¹ Örneğin, Isparta Ağır Ceza Mahkemesinde halen görülmekte olan bir dava dosyasında bu yönde bilgiler vardır.

¹¹² Stögmüller/Avusturya, par.5.

¹¹³ KUNTER/YENİSEY, s.620, no.45.11.

yetkisinde olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁴ Bu nedenle olsa gerek, uygulama da teminatla salıverme oranı oldukça düşüktür.¹¹⁵ Kefalet karşılığı salıverme talepleri ret edilirken genellikle herhangi bir gerekçe de gösterilmemektedir.¹¹⁶

Yukarıda belirtildiği üzere (IV.) gösterilen teminatın sanığın kaçma tehlikesini ortadan kaldırmaya yeterli olması halinde, serbest bırakılmanın sanık için bir hak olduğuna, bu açıdan bir takdir yetkisinin bulunmadığına, sanığın teminat karşılığı serbest bırakılması söz konusu olan hallerde ulusal mercilerin sanığın ekonomik durumunu re'sen araştırması gerektiğine ve tutuklamanın reddine ilişkin kararların gerekçeli olmasına ilişkin *AİHM*'nin içtihatları karşısında Türk hukukundaki uygulamanın *Mahkeme*'nin içtihatlarına açıkça aykırı olduğu anlaşılmaktadır.

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Tasarısı ise tutuklamaya alternatif yeni bir kurum olarak “adli kontrol” sistemi getirmektedir. Batı hukukundaki gelişmeler, özellikle Fransız hukuku¹¹⁷ göz önünde bulundurularak, tutuklama şartlarının bulunması halinde hakime, tutuklama kararı yerine Tasarı'nın 108. maddesinde 16 bent halinde sayılan tedbirlerden bir veya bir kaçına birden hükmederek sanığın adli kontrol altına alınması imkanı getirilmektedir. Tasarı hayata geçirilebildiği ve iyi uygulanabilmesi halinde tutukluluğu neredeyse isitsnai hale getirebilecek bu tedbirleri burada incelemek konunun kapsamını aşacağı için, sadece kefaletle ilgili düzenlemeyi kısaca değerlendireceğiz. Tasarı'nın 108. maddesinin 11. ve 15. bentlerine göre kefalet karşılığında şüphelinin tutuklanmasından vazgeçilebilecektir. Yine hakkında tutuklama kararı verilmiş sanık da 118. maddede göre adli kontrol tedbirlerine başvurularak – kefalet yatırılması da bu tedbirler arasındadır – serbest bırakılabilir. Kefaletin miktar ve ödeme şekli, şüpheli ve sanığın parasal durumu dikkate alınarak Cumhuriyet savcısının isteği üzerine hakim tarafından belirlenecektir. Tasarı açıkça belirtmese de, kaçma tehlikesine karşı gösterilecek kefalet ile (bent 11), mağdurun haklarını güvence altına alan kefalet veya başka güvenceyi (bent 15) ayırmış, ancak kefaletin neyi kapsamaması gerektiği, daha doğrusu kefaletin miktarı belirlenirken

¹¹⁴ Anayasa Mahkemesi 22.09.1964, 1963/140 E., 1964/62 K.: ŞEN, **Anayasa Mahkemesi Kararlarında**, s.494; KUNTER/YENİSEY, s.622, no.45.11.

¹¹⁵ Krş. DÖNMEZER/YENİSEY, “Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği”, s.1385: incelenen 1117 dosyadan sadece 7 dosyada teminatla salıverilme kararı verildiği tespit edilmiştir. Tutukluluk kararı verilmiş olan dosya sayısının 178 olduğu düşünülürse, bu sayının oldukça az olduğu ortaya çıkar.

¹¹⁶ Isparta Ağır Ceza Mahkemesi dosyaları üzerinde yaptığımız kısa bir incelemede uygulamanın bu yönde olduğuna ilişkin bilgi edindik. Mahkemelerin bu tutumları nedeniyle, sanık avukatları da kefalet karşılığı tahliye talebinin bir anlamı olmadığını düşünerek, genellikle bu yönde talepte bulunmadıklarını belirtmektedirler.

¹¹⁷ Fransız hukukunda adli kontrol tedbirleri hakkında bkz. KUNTER/YENİSEY, s.621, no.45.11, dipnot. 91.

hangi kriterlerden hareket edileceği düzenlenirken aynı ayırım yeterince göz önünde bulundurulmamıştır. Gerçekten 112. maddeye göre kefalet, şüpheli veya sanığın bütün usul işlemlerinde, hükmün infazında veya diğer yükümlülüklerin yerine getirilmesinde hazır bulunmasını sağlamayı güvence altına almalı (1.fik. 1.bent), suçtan zarar görenin masraflarını, suçun neden olduğu zararların giderilmesini, kamusal giderleri ve para cezalarını karşılamalıdır (1.fik. 2.bent). Gerçi hakimın kararında kefaletin karşılayacağı kısımların ayrı ayrı gösterilmesi istenmektedir. Ancak her iki kefalet cinsinin birlikte uygulanması ve sanıktan istenmesi halinde karışıklığa ve haksızlığa neden olabilecektir.

Bu hükmün uygulaması ayrıca *AİHM*'in içtihadına aykırılık da oluşturabilir. Çünkü Neumeister/Avusturya davasında Avusturya mahkemesinin kefaletin miktarını suçun meydana getirdiği zarara göre tespit etmesini Sözleşme'ye aykırılık bulmuştur. Yukarıda da belirtildiği (IV.) gibi, *AİHM* bu kararında, kefalet miktarının sadece sanığa isnat edilen suçun meydana getirdiği zarara bakılarak tespit edilemeyeceğini, kefaletin kayıpları karşılamak için değil, sanığın duruşmaya gelmesini sağlamak için gerekli olduğunu açıkça belirtmiştir. Buna karşın Tasarı'nın düzenlemesine göre kefalet, hem sanığın duruşma ve cezanın infazında hazır bulunmasını, hem de suç nedeniyle mağdurun uğradığı zararları, yapılan diğer masrafları, para cezalarını hatta nafaka borcu nedeniyle yapılan koğuşmalarında nafaka borçlarının ödenmesini de kapsayabilecektir. Mahkemenin bütün bu durumları dikkate alarak kefaleti belirlemesi halinde sanığın istenen miktarda kefalet göstermesi mümkün olmayabilir. Bu nedenle sadece duruşmada hazır bulunmayı sağlayacak kadar kefalet gösterebilecek olan sanıktan ayrıca diğer gider ve para cezası için de kefalet istenmesi halinde AİHS'ye aykırılık oluşacağını düşünüyoruz. Ayrıca suç nedeniyle tutuklamanın amacının, sanığın neden olduğu ve bir kısmı tamamen özel hukuka giren zararların ve yargılama sonunda verilecek para cezasının tahsili amacına yönelik olmadığı için bunları temin amacıyla da sanıktan kefalet istenmesi tutuklamanın amacına aykırıdır.¹¹⁸ Ayrıca ekonomik durumları iyi olmayan sanıkların kefalet karşılığı salıverilmeleri de sınırlandırılmış olur.¹¹⁹ Belirtilen zarar ve giderler için teminat göstermeyen veya gerektiğinde ödemeyen sanık hemen tutuklanabileceği için (md. 111) Tasarı'da yeni tutuklama nedenleri de meydana getirilmiş olmaktadır.

Tasarı'nın kefaletle ilgili bir diğer eksikliği de gösterilen teminatın şüpheli veya sanığın duruşmada ve cezanın infazında hazır bulunmasını sağlayacak nitelik ve miktarda olması halinde sanığın tutuklanıp tutuklanmamasının hakimın takdirine bırakılarak, salıverilmenin onun için bir hak olduğunun belirtilmemesidir. Yukarıda belirtildiği gibi mevcut düzenleme kefalet karşılığı serbest bı-

¹¹⁸ Ancak, bu hallerde tutuklama, Sözleşme'nin 5. maddesinin 1.fikrasının a) ve b) bentlerine göre hukuka uygun olabilir.

¹¹⁹ Krş. CENTEL, s.138.

rakmayı tamamen hakimın takdirine bırakmıştır. Hakimler ise uygulamada bu tedbire başvurmadan kaçınmaktadırlar.

VI. GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Tutuklama kişi özgürlüğüne ağır bir müdahale olduğundan AİHS, tutuklu sanıklar için makul sürede yargılanma hakkını güvence altına almıştır. Sözleşme'nin 5. md. 3. Fıkrasındaki "makul tutukluluk süresini" *AİHM* 1968 yılından beri konu ile ilgili verdiği kararlarla ilgili olarak geliştirdiği kriterlerle somutlaştırmıştır. *Mahkeme* her şeyden önce makul tutukluluk süresi hakkında gün, ay, yıl gibi bütün davalara uygulanabilecek kesin süreler koymanın mümkün olmadığını, bunun her olayın niteliğine göre değişebileceğini belirtmektedir. Tutukluluğun makul süreyi aştığına ilişkin yapılan başvuruları *AİHM* üç aşamada incelemektedir: Birinci aşamada tutukluluk süresince sanığın suç işlediği yolundaki şüphelerin devam edip etmediğini incelemektedir. Ancak makul suç şüphesi, belli bir süre geçtikten sonra yeterli değildir. İkinci aşamada ulusal yargı mercileri tarafından tutukluluk süresinin devamı için başka gerekçe gösterilip gösterilmediğini ve bu gerekçelerin tutuklulukla "ilgili" ve tutukluluk için "yeterli" olup olmadığını incelemektedir. Eğer bu gerekçeler "ilgili" ve "yeterli" görünüyorsa, incelemesini devam ettirip üçüncü aşamada yetkili makamların tutuklu sanığın muhakemesi sırasında gerekli özeni gösterip göstermediğini araştırmaktadır.

AİHM'in bu kriterleri açısından Türk hukukundaki düzenleme ve uygulamaları incelediğimiz zaman önemli eksiklik ve aykırılıkların olduğunu görmekteyiz. Tutukluluk süresinin makul süreyi aşmasını önlemek için CMUK ile 1992 yılında tutukluluk sürelerine getirilen üst sınırlar isabetli olmakla birlikte çok fazla pratik bir önemi yoktur. Çünkü bu düzenleme ile kanunda ön görülen soyut ceza esas alınarak, TCK'deki suçların büyük bir kısmı için hakime tutukluluğu devam ettirme yetkisi verilmiştir. Ayrıca, tutukluluk süresine ilişkin getirilen bu üst sınırlara askeri ceza muhakemesi dahil edilmemiştir. Tutuklamaya getirilen bu üst sınırlar makul tutukluluk süresini sağlamada tek başına uygun ve yeterli değildir. CMUK Tasarısı'nda tutuklulukta geçecek süreler kısaltılmakla birlikte, yine de makul tutukluluk süresini sağlamada tek başlarına yeterli değildir.

AİHM, kaçma tehlikesinin, sanığın mahkumiyeti halinde sadece alması muhtemel cezaya dayandırılarak değerlendirilemeyeceğini; sanığın karakteri, ahlaki durumu, evi, mesleği, malvarlığı, aile bağları, yargılandığı ülke ile bağları ve uluslar arası irtibatları gibi, daha bir dizi faktörlerin de dikkate alınması gerektiğini içtihatlarında sürekli vurgulamaktadır. Buna karşın Türk hukukunda isnat edilen suçun ağır cezalı olması halinde sanık kaçacak sayılmaktadır. Uygulamada da mahkemeler suçun niteliğini kaçma tehlikesini varlığı için yeterli görmekte, sanığın niçin kaçma tehlikesinin bulunduğunu ise açıklamamaktadır.

Suçun devlet nüfuzunu kıran fillerden olması *AİHM* kararları açısından tutukluluğu haklı gösteren ilgili ve yeterli nedenler olmadığı için kanunlardan çıkarılması gerekir. Genel ahlaka karşı işlenen veya ülkenin asayişini bozan suçlar nedeniyle tutuklama kararına başvurulması halinde tutuklama ancak kısa süre için ve sanığın serbest bırakılması halinde kamu düzeninin bozulacağını gösteren olgulara dayanılması halinde tutukluluğun devamı için ilgili ve yeterli olarak kabul edilebilir. Tasarıda bu tutuklama nedenlerine yer verilmemesi isabetlidir.

Askeri disiplini korumak amacıyla askeri hakime tanınan tutuklama yetkisi de AİHM'nin içtihatları ile uyumlu değildir. Çünkü, hangi suçların işlenmesi halinde disiplinin ihlal edilmiş sayılacağı kanunda belirtilmemiştir. Esasen her türlü suç az veya çok askeri disiplinin bozulması anlamına gelir. Askeri hakim de disiplini korumak için her türlü suç için tutuklama kararı verebilir. Halbuki *AİHM*'in kamu düzeninin korunmasına ilişkin içtihatları dikkate alındığında, disiplinin bozulmasını önlemek amacıyla kısa süreli tutuklama mümkündür. Ancak bu durumda sanığın tutuksuz yargılanması halinde ordudaki disiplinin bozulacağına ilişkin somut olgulara dayanılması ve bu hususların tutukluluğun devamına ilişkin kararda gösterilmesi gerekir. Türk hukukunda kanunun düzenlemesi ise bu şartları aramamaktadır.

Muhakemenin icrası sırasında gerekli özenin gösterilmesi açısından Türk hukukunu değerlendirdiğimizde, Türk hukukunda tutuklu sanıkların muhakemesindeki gecikmeyi engellemek için, tutuklu işlerin duruşmasının bir aydan fazla ertelenmemesi, bu işlere öncelikle bakılması gibi bir takım düzenlemelere yer verildiğini görmekteyiz. Ancak uygulamada tutukluluğun devamına ilişkin incelemeler bir formalite haline gelmiştir. Tutuklu sanıkların duruşmaları gerçekten gerekli olup olmadığı yeterince dikkate alınmadan genellikle birer ay ertelenmektedir. Ödenek yokluğu, yargı teşkilatının iyi işlememesi gibi daha bir çok nedenlerle tutuklu sanıkların yargılandığı davalar uzayıp gitmektedir. Bu eksiklik ve aksaklıklar ise *AİHM*'ne göre tutukluluğun makul sürede bitirilememesinde haklı mazeret olarak kabul edilmemektedir. Bunları önlenmesi ise, ceza adalet sisteminin etkin hale getirilmesi ile mümkündür.¹²⁰

Teminat karşılığı salıverme uygulamada yeterince dikkate alınmamaktadır. *AİHM*, tutuklama sebebi olarak sadece sanığın kaçma tehlikesine dayanılması ve gösterilen teminatın da sanığın kaçma tehlikesini ortadan kaldırmaya yetecek nitelikte olması halinde teminat karşılığı serbest bırakılmayı sanık için bir hak olarak görmesine rağmen, Türk hukukunda teminat karşılığı serbest bırakma tamamen hakim takdir yetisine bırakılmıştır. CMUK Tasarı'nın kefaletle ilişkin düzenlemesi de yeterli olmadığı gibi, *AİHM* içtihatlarına da uygun değildir. Çünkü, Tasarı'nın düzenlemesine göre kefalet, hem sanığın duruşma ve cezanın infazında hazır bulunmasını, hem de suç nedeniyle mağdurun uğradığı za-

¹²⁰ Bu konuda DÖNMEZE/YENİSEY tarafından gerçekleştirilen "Ceza Adalet Sisteminin Etkinliği", araştırmasında yapılan öneriler dikkate alınmalıdır (s.1297-1446).

rarları, yapılan masrafları ve para cezalarını de kapsayabilecektir. *AIHM* ise, kefaletin miktar ve kapsamının sanığın sebep olduğu zararlar dikkate alınarak tespit edilmesini Sözleşme'ye aykırı bulmaktadır. Teminat karşılığı salıvermeyi etkin hale getirmek için *AIHM*'in kararları ışığında, tutuklamanın sadece sanığın kaçma tehlikesine dayanması ve gösterilen teminatın sanığın kaçma tehlikesini ortadan kaldırmaya yeterli olması halinde, serbest bırakılmanın sanık için bir hak olduğu kanunda açıkça düzenlenmelidir.

Sonuç olarak *AIHS* ile güvence altına alınan ve Anayasamıza da aynen alınan tutuklu sanığın tutukluluğunun makul süreyi aşmaması, Türk hukukunda mevzuattaki düzenleme ve uygulama nedeniyle gereğince gerçekleşmemektedir. CMUK Tasarısı tutukluluk süresinin uzamasının, sanık için bir ön ceza niteliğine dönüşmesini önleyici bazı düzenlemeler öngörmektedir. Ancak bu Tasarı'nın ne zaman kanunlaşacağına ilişkin herhangi bir tahminde bulunmak bile mümkün olmadığı gibi; Tasarı'daki düzenlemeler devlet güvenlik mahkemelerinin görev alanına giren suçları, askeri ceza muhakemesini ve özellikle sıkıyönetim ve diğer olağanüstü yönetim hallerini de kapsamamaktadır. Bu nedenle Tasarı'daki düzenlemelerin de Türk hukukunda tutukluluk sürelerinin makul süreyi aşmasını önlemeye yeterli olmadığını söyleyebiliriz. Sadece mevzuatın değiştirilmesi de tutukluluk sürelerini kısaltılmak için yeterli değildir. Çünkü, sorunların önemli bir kısmı mevzuattaki düzenlemeden çok uygulamadan kaynaklanmaktadır. Sorunun çözümü için ise yerleşmiş adli kültürün de değişmesi gerekir. Yıllarca devam eden tutukluluğu, kanunun açık hükmüne rağmen, yeterli gerekçe göstermeden her defasında tekrar edilen kalıplaşmış birkaç kelime ile haklı göstermek mümkün değildir. Mahkemeler artık bu alışkanlıklarını bırakıp, tutukluluğa, tutukluluğun devamına, teminatın reddine ilişkin kararlarını *AIHS*'nin içtihatlarında ortaya koyduğu şekilde "ilgili" ve "yeterli" gerekçelere dayandırmalıdır.¹²¹

¹²¹ Kesin çözüm önerileri için, uygulamayı tam olarak ortaya koyan geniş kapsamlı bir araştırmanın faydalı olacağını da belirtmekte yarar görüyoruz.